

Rolnummers 6816, 6818, 6819, 6820 en 6821
Arrest nr. 53/2019 van 4 april 2019

A R R E S T

In zake : de beroepen tot vernietiging van het decreet van het Vlaamse Gewest van 7 juli 2017 houdende wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat de toegelaten methodes voor het slachten van dieren betreft, ingesteld door het Centraal Israëlitisch Consistorie van België en anderen, door de vzw « Unie Moskeeën Antwerpen » en de vzw « Islamitisch Offerfeest Antwerpen », door Marcel Lehrer en Nochem Jakobovics, door het Executief van de Moslims van België en anderen en door de vzw « Coördinatie Comité van Joodse Organisaties van België. Section belge du Congrès juif mondial et Congrès juif européen » en anderen.

Het Grondwettelijk Hof,

samengesteld uit de voorzitters A. Alen en F. Daoût, en de rechters L. Lavrysen, J.-P. Snappe, T. Merckx-Van Goey, P. Nihoul, T. Giet, R. Leysen, J. Moerman en M. Pâques, bijgestaan door de griffier F. Meersschant, onder voorzitterschap van voorzitter A. Alen,

wijst na beraad het volgende arrest :

*

* *

I. Onderwerp van de beroepen en rechtspleging

a. Bij verzoekschrift dat aan het Hof is toegezonden bij op 16 januari 2018 ter post aangetekende brief en ter griffie is ingekomen op 17 januari 2018, is beroep tot vernietiging ingesteld van het decreet van het Vlaamse Gewest van 7 juli 2017 houdende wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat de toegelaten methodes voor het slachten van dieren betreft (bekendgemaakt in het *Belgisch Staatsblad* van 18 juli 2017) door het Centraal Israëlitisch Consistorie van België, de Israëlitische Gemeente van Antwerpen Machsike Hadass, de Israëlitische Gemeente van Antwerpen Shomre Hadass, de Portugees-Israëlitische Gemeenschap van Antwerpen Beth Mosche, de « Communauté israélite de Waterloo et du Brabant Sud », de « Communauté israélite de Charleroi », de « Communauté israélite de Liège », de « Communauté israélite d’Arlon », Albert Guigui, Josef Cohen Tarab, Daniel Kalter, Amram Benizri, Jacob Benzennou, Joshua Nejman, Eric Globen, het Forum der Joodse Organisaties, Isaac Weiss, de bvba « Stogel Catering », de bvba « Hodaya », Bluma Friedman, Joel Reitzer, Josef Herczl, Samuel Friedman, Abraham Dellafaille, Jeroen Le Jeune, Marianne Faes, David Vandeputte, Els Segers, David Norero Sánchez, Rosa De Bruyn, Johan Declerck, Maaïke Niemeijer, O. Reinier, I. Braeckman, Penina Soudry, Jeannine Béatrice Wisnia en Georges Friedmann, bijgestaan en vertegenwoordigd door Mr. E. Jacobowitz, Mr. C. Caillet en Mr. E. Maes, advocaten bij de balie te Brussel.

b. Bij verzoekschrift dat aan het Hof is toegezonden bij op 16 januari 2018 ter post aangetekende brief en ter griffie is ingekomen op 18 januari 2018, is beroep tot vernietiging ingesteld van hetzelfde decreet door de vzw « Unie Moskeeën Antwerpen » en de vzw « Islamitisch Offerfeest Antwerpen », bijgestaan en vertegenwoordigd door Mr. D. Philippe, Mr. I. Akrouh en Mr. M. Clément de Cléty, advocaten bij de balie te Brussel.

c. Bij verzoekschrift dat aan het Hof is toegezonden bij op 16 januari 2018 ter post aangetekende brief en ter griffie is ingekomen op 18 januari 2018, is beroep tot vernietiging ingesteld van hetzelfde decreet door Marcel Lehrer en Nochem Jakobovics, bijgestaan en vertegenwoordigd door Mr. S. Ronse en Mr. D. Smets, advocaten bij de balie van West-Vlaanderen.

d. Bij verzoekschrift dat aan het Hof is toegezonden bij op 16 januari 2018 ter post aangetekende brief en ter griffie is ingekomen op 18 januari 2018, is beroep tot vernietiging ingesteld van de artikelen 3, 4 en 5 van hetzelfde decreet door het Executief van de Moslims van België, de Coördinatieraad van de islamitische instellingen van België, de ivzw « Internationale vereniging Diyanet van België », de vzw « Islamitische Federatie van België », de vzw « Rassemblement des Musulmans de Belgique », de vzw « Union des Mosquées de la Province de Liège », de vzw « Unie van Moskeeën en islamitische verenigingen van Limburg », Hasan Batakli, Tahar Chahbi en Semsettin Ugurlu, bijgestaan en vertegenwoordigd door Mr. J. Roets, advocaat bij de balie te Antwerpen.

e. Bij verzoekschrift dat aan het Hof is toegezonden bij op 16 januari 2018 ter post aangetekende brief en ter griffie is ingekomen op 18 januari 2018, is beroep tot vernietiging ingesteld van de artikelen 3, 4 en 5 van hetzelfde decreet door de vzw « Coördinatie Comité van Joodse Organisaties van België. Section belge du Congrès juif mondial et Congrès juif européen », Yohan Benizri, Liliane Seidman en Dinah Korn, bijgestaan en vertegenwoordigd door Mr. E. Cloots en Mr. S. Sottiaux, advocaten bij de balie te Antwerpen.

Die zaken, ingeschreven onder de nummers 6816, 6818, 6819, 6820 en 6821 van de rol van het Hof, werden samengevoegd.

Memories en memories van wederantwoord zijn ingediend door :

- Moishe Friedman (in alle zaken);
- de Vlaamse Regering, bijgestaan en vertegenwoordigd door Mr. J.-F. De Bock en Mr. V. De Schepper, advocaten bij de balie te Brussel (in alle zaken);
- de Waalse Regering, bijgestaan en vertegenwoordigd door Mr. X. Drion, advocaat bij de balie te Luik (in alle zaken);
- de bvba « Kasher Poultry », Joel Reitzer, Josef Herczl, Samuel Friedman, Abraham Dellafaille, Jeroen Le Jeune, Marianne Faes, David Vandeputte, Els Segers, David Norero Sánchez, Rosa De Bruyn, Johan Declerck, Maaïke Niemeijer, Oscar Rener, I. Braeckman, Jacob David Domb, Elyahu Rabinowitz, Rachel Selenski-Rabinowitz, Rachel Kornfeld, Israel Bas, Gershon Tiefenbrunner, Lipot Mandel, David Kuperberg, Wolf W. Frank, Abraham Mozes Kornfeld, Rachel Kornfeld, Joseph Lieberman, Chaim Lubelski, Abraham Ruben De Wolff, Henri Widawski, Yisrael Weiss, Eduard Rosner, Eliezga Lubelsky, Naphtali Weil, Avrohom Lemberger, Mordehai Ulman, Ruven König, Zoltan Davidovits, Ida Bramdafer, Charles Wilk, Daniel Haas, Shoshanna Haas, Joseph Hus, H. Looten, B. Deleeuw, Jacob Schmelczer, Isaak Friedman, Perel Kohen, Samuel Bamberger, Miriam Zafir, Itzhak Perelman, Daniel Klopman, Sylvain Sobel, Nachmen Rubinstein, Ascher Ollech, Myriam Goldstein, Joseph Grossman, Salomon Kohn, Jacques König, Isaac Wajzman, Simon Stern, Arie Stern, Salomon Zimmer, Bernard Grossmann, Myriam Bigard, Larry Hirsch, Shmoel Bodner, Abraham Mehler, Pinhas Bernstein, Josef Weisz, Marcel Schächter, Gisèle R. Gutfreund, Marcel Schächter, Baroch Ollech, Yitzhak Spra, Chana Grausz, Ben Zion Goldstein, Nachmen Yehuda Silberman, Chajim Shpitzer, Mozes Haim Sobel, Eliezer Marelus, Moshe Blizinsky, Rivka Najman, Gita Galitzky, Ollech Wolf, Alexander Fogel, Pinches Schmelczer, Samuel Shuman, Israel Rabinowitz, Jacob Hirschler, Abraham Weiss, Sarah Krausz, Jochanan Stern Moshe, Jeschurun Hochhauser, Solomon Schwartz, Mandel Eckstem, E. Lapschuer, Samuel Ollech, Bernard Friedman, Gerald Freilich, Yaakov Gruzman, Malka Mandelovics, Mindel Sobel, Itshak Teller, Raphaël Benizri, Elie Fried, Zachariah Herzog, Oscar Pfefferman, Stephan Pollak, Sander Smull, Alexander Monderer, Samuel Muller, M. Stern, Abraham Bornstein, Regina Sluszný, Moshe Knobloch, Holles Jitzchok, Bella Kwadrat, Jacky Guttman, Malka Nussbaum, Elchanan Klagsbald, David Wolf, Georges Kleinfeld, Elie Dreyfus, Israel Heimann, Sally Elyovics, Szabtai Slavaticki, Gershon Lehrer, Marcus Elias Finkelsztejn, Margaren Glejser-Moskovits, Jacob Perlberger, Anna Landau, Joseph Stern, Alain Gutfreund, Dov Held, Rose Nagiel, Aaron Heskel, Israel Konig, Abraham Sztrykler, Joseph Cohen, Silvain Freylich, Maurice Thursch, Lande Sulamith, Chaim Silberman, Henri Karniol, Willy Maier, Eli Pluczenic, Martin Weisz, Esther Rotstein, Bernardo Rotstein, Aharon Friedman, Salomon Gutwirth, Mihai Epstein, Baruch Ostreicher, Avrohom Grunwald, Eny Mandelovics, Alain Geldzahler, Maurice Perl, Alexander Margulies, Bernard Perl, Isi Morsel, Yosef Monheit, Baruch Ostreicher, Blima Herstik, Dan Sterling, Aron M. Friedman, Yehuda Berger, Sara Gold, Eliezer Sternlicht, Jitta Berger, Daniel Kahn, Chava Rubinstein, Adèle Rubinstein, Sara Rabinowitz, Judith Grunfeld, Shir Silberman, Samuel Ollech, Abraham Berger,

Noemi Ollech, Chaim Farber, Israel Lindenbaum, Malka HersHKovitz, Meir Aush, Eliyahu Katz, Simon Gluck, David Moshe, I. Mantel, Eliezer Weill, B. Schreiber, Abraham Nussbaum, Gertrude Wajzman, Maurice Neumann, Esther Hanfling, Rafael Daum, Joel Gluckman, Victor W. Gluckman, Nelly Moskovits, Samuel Gluckman, Yehuda Teler, Porges Meyer, Isidor Kohn, Israel Sobel, M. Glejser, Moische Fenman, Zwi Gross, Salomon Sieradzki, Aaron Tsvi Schreiber, B. Rothschild, Malka Berkovits, Moshe Aharon Binder, Golda Katz, Bathia Kornfeld, Menachem Katz, Moishi Katz en Devora Katz (in de zaken nrs. 6816 en 6821), en het Centraal Israëlitisch Consistorie van België en anderen (in de zaak nr. 6821), bijgestaan en vertegenwoordigd door Mr. E. Jacobowitz, Mr. C. Caillet en Mr. E. Maes;

- de vzw « Global Action in the Interest of Animals » (GAIA), bijgestaan en vertegenwoordigd door Mr. A. Godfroid, advocaat bij de balie te Brussel (in alle zaken).

De verzoekende partijen hebben memories van antwoord ingediend.

Bij beschikking van 14 november 2018 heeft het Hof de zaken in gereedheid verklaard en de dag van de terechtzitting bepaald op 23 januari 2019.

Op de openbare terechtzitting van 23 januari 2019 :

- zijn verschenen :

. Mr. E. Jacobowitz, Mr. C. Caillet en Mr. E. Maes, voor het Centraal Israëlitisch Consistorie van België en anderen (verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 en tussenkomenende partijen in de zaak nr. 6821) en voor de bvba « Kosher Poultry » en anderen (tussenkomenende partijen in de zaken nrs. 6816 en 6821);

. Mr. I. Akrouh en Mr. M. Clément de Cléty, voor de vzw « Unie Moskeeën Antwerpen » en de vzw « Islamitisch Offerfeest Antwerpen » (verzoekende partijen in de zaak nr. 6818);

. Mr. S. Ronse *loco* Mr. E. Gits, advocaat bij de balie van West-Vlaanderen, voor Marcel Lehrer en Nochem Jakobovics (verzoekende partijen in de zaak nr. 6819);

. Mr. J. Roets, voor het Executief van de Moslims van België en anderen (verzoekende partijen in de zaak nr. 6820);

. Mr. E. Cloots, voor de vzw « Coördinatie Comité van Joodse Organisaties van België. Section belge du Congrès juif mondial et Congrès juif européen » en anderen (verzoekende partijen in de zaak nr. 6821);

. Moische Friedman, in eigen persoon (tussenkomenende partij in alle zaken);

. Mr. A. Godfroid, voor de vzw « Global Action in the Interest of Animals » (GAIA) (tussenkomenende partij in alle zaken);

. Mr. J.-F. De Bock en Mr. V. De Schepper, voor de Vlaamse Regering (in alle zaken);

. Mr. X. Drion, voor de Waalse Regering (in alle zaken);

- hebben de rechters-verslaggevers R. Leysen en T. Giet verslag uitgebracht;
- zijn de voornoemde partijen gehoord;
- zijn de zaken in beraad genomen.

De bepalingen van de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof met betrekking tot de rechtspleging en het gebruik van de talen werden toegepast.

II. *In rechte*

- A -

Ten aanzien van de ontvankelijkheid van de beroepen

A.1.1. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zetten uiteen dat de eerste verzoekende partij, het Centraal Israëlitisch Consistorie van België, het officieel vertegenwoordigingsorgaan is van de Israëlitische gemeenschap in België en dat zij meer bepaald tot taak heeft de belangen van de joodse godsdienst te verdedigen, de Israëlitische gemeenschap te vertegenwoordigen bij de publieke overheden en de *shohatim* (de personen die gemachtigd zijn om dieren overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften te slachten) te erkennen. Zij wijzen erop dat de tweede tot de achtste verzoekende partij in het Waalse en het Vlaamse Gewest erkende officiële vertegenwoordigingsorganen van de Israëlitische gemeenschap zijn, die de *shehita* (de slachting van dieren overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften) onder hun controle hebben en controle uitoefenen op meerdere slagers, *shohatim*, pluimveehandelaars en controlerende rabbijnen. De negende tot de vijftiende verzoekende partij zijn rabbijnen, voorzitters en bedienaars van de eredienst van in België erkende joodse gemeenschappen. Zij wijzen erop dat zij ook in hun hoedanigheid van aanhangers van het joodse geloof optreden tegen het bestreden decreet. De zestiende verzoekende partij, het Forum der Joodse Organisaties, is de overkoepelende organisatie van alle joodse verenigingen en organisaties in Vlaanderen. De zeventiende verzoekende partij is een *shohet*, meer bepaald een persoon die erkend is om slachtingen uit te voeren overeenkomstig de regels van het joodse geloof. De achttiende tot de twintigste verzoekende partij zijn *koosjer* traiteur of slager. De eenentwintigste tot de drieëndertigste verzoekende partij zijn particulieren die *koosjer* voedsel nuttigen.

De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 vorderen de vernietiging van alle bepalingen van het decreet van het Vlaamse Gewest van 7 juli 2017 houdende wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat de toegelaten methodes voor het slachten van dieren betreft (hierna : het bestreden decreet) en menen dat zij daarbij belang hebben, doordat de Vlaamse decreetgever het hun onmogelijk maakt de joodse religieuze voorschriften na te leven. De achttiende tot de twintigste verzoekende partij hebben naar hun oordeel ook een bijzonder belang, meer bepaald ingegeven door de wens hun respectieve beroepswerkzaamheden te kunnen voortzetten.

A.1.2. Moishe Friedman, tussenkomen partij, betwist de representativiteit van de verzoekende gemeenschappen in de zaak nr. 6816. Hij betwist tevens het belang van alle verzoekende partijen in die zaak. Hij wijst in dit kader erop dat het merendeel van het *koosjer* vlees dat verkocht en geconsumeerd wordt in België wordt geïmporteerd vanuit andere landen, voornamelijk Polen, en dat de verzoekende partijen zelf aangeven dat slechts 300 dieren per jaar in België worden geslacht overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften. Hij meent dat daaruit blijkt dat de verzoekende partijen geen belang hebben bij hun beroep.

A.1.3. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zijn van oordeel dat de omstandigheid dat *koosjer* vlees in België kan worden geïmporteerd vanuit andere landen, geen afbreuk doet aan hun belang. Zij menen bovendien dat uit de omstandigheid dat Moishe Friedman de religieuze regels anders interpreteert dan de meerderheid van de joodse gemeenschap, niet kan worden afgeleid dat de verzoekende gemeenschappen in de zaak nr. 6816 niet zouden beschikken over een representativiteit.

A.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 vorderen de vernietiging van alle bepalingen van het bestreden decreet. De eerste verzoekende partij, de vzw « Unie Moskeeën Antwerpen », ondersteunt en behartigt de belangen van de moskeeën en islamitische verenigingen. De tweede verzoekende partij, de vzw « Islamitisch Offerfeest Antwerpen », stelt zich tot doel slachtingen volgens de islamitische religieuze ritus te organiseren. Ze zetten uiteen dat ze beiden verenigingen zonder winstoogmerk zijn die hun doel slechts kunnen nastreven wanneer het hun niet onmogelijk wordt gemaakt hun godsdienst te belijden en de daarmee verband houdende religieuze rituelen te praktiseren.

A.3. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6819, Marcel Lehrer en Nochem Jakobovics, vorderen de vernietiging van alle bepalingen van het bestreden decreet en menen dat zij daarbij belang hebben, omdat het bestreden decreet hun de mogelijkheid ontnemt om *koosjer* vlees te eten en de joodse voedselvoorschriften na te leven.

A.4. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6820 vorderen de vernietiging van de artikelen 3, 4 en 5 van het bestreden decreet en zetten uiteen dat de eerste twee verzoekende partijen deelorganen zijn van het Representatief Orgaan van de Islamitische Eredienst van België, dat het officiële communicatiekanaal vormt tussen de Belgische moslimgemeenschap en de overheid. Zij menen dat zij belang hebben om in rechte op te komen tegen overheidsmaatregelen die op een onrechtmatige wijze de vrije uitoefening van de islamitische eredienst inperken. Zij menen ook dat zij rechtstreeks en ongunstig worden geraakt doordat de bestreden bepalingen met zich meebrengen dat de Vlaamse decreetgever zich mengt in de autonomie van de moslimgemeenschap door zelf de regels betreffende de rituele slachtingen vast te stellen die de bedienaars van de eredienst dienen te respecteren.

De derde tot de vijfde verzoekende partij zijn nationale religieuze overheden van de islamitische eredienst en inrichters van de islamitische ritus in België. De zesde en de zevende verzoekende partij zijn provinciale religieuze overheden van de islamitische eredienst en inrichters van de islamitische ritus in België. Zij menen dat zij, als religieuze verenigingen, beschikken over een eigen belang om in rechte op te komen tegen de bestreden bepalingen, en dat zij eveneens doen blijken van een collectief belang, vermits zij opkomen voor de bescherming van de religieuze rechten van hun leden.

De achtste tot de tiende verzoekende partij zijn natuurlijke personen die zich beroepen op hun hoedanigheid van praktiserende moslims, woonachtig op het grondgebied van het Waalse Gewest (achtste en tiende verzoekende partij) en het Vlaamse Gewest (negende verzoekende partij). Zij menen dat zij doen blijken van een belang om in rechte op te komen tegen de bestreden bepalingen, vermits die bepalingen een religieuze rite strafbaar stellen in het Vlaamse Gewest en vermits die bepalingen het verkrijgen van *halal* vlees bemoeilijken. Zij menen dat zij, in hun hoedanigheid van voorzitter, vicevoorzitter, bestuurslid of woordvoerder van islamitische religieuze overheden, ook doen blijken van een functioneel belang.

A.5.1. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zijn van oordeel dat zij doen blijken van het vereiste belang om een beroep tot vernietiging in te dienen, gericht tegen de artikelen 3, 4 en 5 van het bestreden decreet, omdat die bepalingen het onmogelijk maken om dieren te slachten overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften en omdat zij het de joodse gelovigen ernstig moeilijk maken om *koosjer* vlees te verkrijgen.

Zij zetten uiteen dat de eerste verzoekende partij, de vzw « Coördinatie Comité van Joodse Organisaties van België. Section belge du Congrès juif mondial et Congrès juif européen » (hierna : CCOJB), volgens haar statuten, onder meer tot doel heeft de joodse waarden en de morele en materiële rechten van de joodse gemeenschap en van haar leden te verdedigen en haar ledenorganisaties te vertegenwoordigen ten aanzien van de nationale en internationale autoriteiten, en dat de overige verzoekende partijen joodse gelovigen zijn die hun woonplaats hebben in België, meer bepaald in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest (tweede verzoekende partij), het Vlaamse Gewest (derde verzoekende partij) en het Waalse Gewest (vierde verzoekende partij).

A.5.2. Marcel Lehrer en Nochem Jakobovics, verzoekende partijen in de zaak nr. 6819, betwisten het belang van de eerste verzoekende partij in de zaak nr. 6821. Zij doen gelden dat het CCOJB een politieke vereniging is die niet gemachtigd is om zich uit te spreken over religieuze kwesties.

A.5.3. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 stellen vast dat Marcel Lehrer en Nochem Jakobovics slechts het belang van het CCOJB betwisten en niet het belang van de overige verzoekende partijen, zodat hun exceptie hoe dan ook niet tot de niet-ontvankelijkheid van het beroep kan leiden. Zij menen bovendien dat het CCOJB wel degelijk doet blijken van het rechtens vereiste belang, omdat het bestreden decreet de hele joodse

gemeenschap, en niet alleen de joden die *koosjer* wensen te eten, raakt. Zij wijzen erop dat het CCOJB ongeveer 40 joodse organisaties vertegenwoordigt, waaronder ook religieuze gemeenschappen, zowel liberale als orthodoxe. Zij zijn ten slotte van oordeel dat niet alleen de aanhangers van de orthodoxe stroming van een bepaald geloof zich op de vrijheid van godsdienst kunnen beroepen.

A.6.1. De Vlaamse Regering is van oordeel dat de beroepen in de zaken nrs. 6816, 6818 en 6819 niet ontvankelijk zijn, in zoverre zij de vernietiging van het gehele decreet beogen. Zij meent dat in de desbetreffende verzoekschriften in geen enkel opzicht wordt uiteengezet welke de bepalingen zijn van het bestreden decreet die de aangevoerde referentienormen zouden schenden. Hetzelfde geldt voor de beroepen in de zaken nrs. 6820 en 6821 wat betreft artikel 5 van het bestreden decreet.

A.6.2. De Vlaamse Regering stelt vast dat de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 per middel tal van verdragsbepalingen aanvoeren, maar daarbij nalaten uiteen te zetten in welk opzicht die geschonden zouden zijn. Zij is dan ook van oordeel dat het beroep in die zaak niet ontvankelijk is, in zoverre de schending van verdragsbepalingen zonder enige verdere vorm van duiding wordt aangevoerd.

A.6.3. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 antwoorden dat uit hun verzoekschrift duidelijk blijkt dat zij het bestreden decreet bestrijden in zoverre daarmee een algemeen verbod op het onverdoofd slachten van dieren wordt ingevoerd. Ze wijzen erop dat de bepalingen van het bestreden decreet een onlosmakelijk geheel vormen.

In zoverre de Vlaamse Regering aanvoert dat werd nagelaten om uiteen te zetten in welk opzicht bepaalde verdragsbepalingen zouden zijn geschonden, antwoorden de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 dat de Vlaamse Regering haar exceptie niet verduidelijkt en dat zij aldus niet aangeeft om welke verdragsbepalingen het zou gaan.

Ten gronde

In de zaak nr. 6816

Wat het eerste middel in de zaak nr. 6816 betreft

A.7. Het eerste middel in de zaak nr. 6816 is afgeleid uit de schending van de artikelen 19, 21, eerste lid, en 23, derde lid, 5°, van de Grondwet, al dan niet in samenhang gelezen met artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens, met de artikelen 2, 18 en 27 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, met artikel 15 van het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten, met de artikelen 18 en 27 van de Universele Verklaring van de rechten van de mens, en met de artikelen 10 en 22 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie.

A.8.1. In een eerste onderdeel van hun eerste middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 aan dat het bestreden decreet afbreuk doet aan de vrijheid van godsdienst, omdat het de aanhangers van het joodse geloof onmogelijk wordt gemaakt hun godsdienst te beleven door zich vlees te verschaffen afkomstig van dieren die werden geslacht overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften. Zij beklemtonen daarbij dat die voorschriften zich ook verzetten tegen de techniek van de omkeerbare verdooving.

A.8.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zijn van oordeel dat uit de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens blijkt dat door religies voorgeschreven voedselvoorschriften dienen te worden beschouwd als religieuze praktijken die worden beschermd door artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens. Zij menen dat het voormelde artikel 9 weliswaar geen absoluut recht is en dat in bepaalde omstandigheden de vrijheid van godsdienst kan worden beperkt, maar stellen vast dat het nastreven van dierenwelzijn geen geldige rechtsgrond vormt voor zulk een beperking, vermits er in artikel 9 geen melding van wordt gemaakt. Zij menen dat het bestreden decreet om die reden artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens schendt. Zij zijn van oordeel dat de bescherming van de gezondheid en de openbare orde evenmin kunnen worden aangewend ter verdediging van het bestreden decreet. Uit de omstandigheid dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, in het arrest *Cha'are Shalom ve Tsedek t. Frankrijk* van 27 juni 2000, de gezondheid en de openbare orde als wettige doelstellingen heeft omschreven, kan volgens hen niet worden afgeleid dat die doelstellingen ook in de voorliggende zaak kunnen worden aangewend, vermits het in het voormelde arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens ging om een verbod op toegang tot slachthuizen met het oog op het controleren van slachtingen.

A.8.3. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 menen daarnaast dat het bestreden decreet een onevenredige beperking inhoudt van de vrijheid van godsdienst. Zij zijn van oordeel dat het nastreven van dierenwelzijn weliswaar legitiem is, maar menen dat niet is aangetoond dat het slachten volgens de joodse voorschriften bij dieren meer pijn veroorzaakt dan het slachten na een verdoving. Zij verwijzen daarbij naar standpunten van deskundigen en menen dat uit de studies en adviezen die de Waalse en de Vlaamse Regering aanhalen, blijkt dat daarin geen rekening werd gehouden met de wijze waarop dieren worden geslacht overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften. Zij verwijzen ter zake ook naar de conclusie van advocaat-generaal Wahl in de zaak C-426/16 van 29 mei 2018 van het Hof van Justitie van de Europese Unie en naar een arrest van het Poolse Grondwettelijk Hof. Zij menen dat de parlementaire voorbereiding van het bestreden decreet aantoont dat de decreetgever geen enkel evenwicht heeft willen zoeken tussen het bevorderen van het dierenwelzijn en het eerbiedigen van de vrijheid van godsdienst van de joodse gemeenschap. Gelet op de draagwijdte van de inmenging in de vrijheid van godsdienst, dient volgens hen wetenschappelijk te worden aangetoond dat een slachting overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften pijnlijker is dan een slachting na het toedienen van verdoving.

A.8.4. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 menen dat het gegeven dat *koosjer* vlees kan worden geïmporteerd uit andere landen en het gegeven dat een rituele slachting nog steeds mogelijk is in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest niet kunnen worden aangewend om te argumenteren dat er voldoende alternatieven voorhanden zijn om de religieuze voorschriften te kunnen naleven. Zij zijn van oordeel dat de feiten die ten grondslag lagen aan het arrest *Cha'are Shalom ve Tsedek t. Frankrijk* van 27 juni 2000 van het Europees Hof voor de Rechten van Mens verschillen van de feitelijke elementen die in de huidige zaak voorliggen. Zij beklemtonen dat het bestreden decreet de vrijheid van godsdienst van de volledige joodse gemeenschap in het Vlaamse Gewest aantast en dus niet enkel de vrijheid van godsdienst van een minoritair deel van die gemeenschap. Zij leiden daaruit af dat het onderzoek naar het voorhanden zijn van alternatieven strikter dient te gebeuren dan is gebeurd in het voormelde arrest van 27 juni 2000.

Zij wijzen erop dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, in het voormelde arrest, niet alleen het bestaan van alternatieven heeft vereist, maar ook het bestaan van voldoende alternatieven. Zij menen dat niet kan worden gewaarborgd dat de joodse gemeenschap zich voldoende vlees kan verschaffen dat afkomstig is van dieren geslacht overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften, omdat sommige Europese landen zelf een verbod op het onverdoofd slachten hebben ingevoerd, omdat andere landen de uitvoer van vlees dat afkomstig is van ritueel geslachte dieren, verbiedt, en omdat het niet is uit te sluiten dat ook andere landen een verbod op het onverdoofd slachten van dieren invoeren. Zij wijzen erop dat de afdeling wetgeving van de Raad van State daaruit heeft afgeleid dat het verbod op het onverdoofd slachten een onevenredige beperking van de vrijheid van godsdienst met zich meebrengt.

A.8.5. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 menen dat het bestreden decreet eveneens onevenredig is, gelet op het geringe aantal dieren dat overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften in België wordt geslacht. Zij beweren dat het vlees afkomstig van runderen geslacht overeenkomstig die voorschriften slechts 0,1 % bedraagt van de totale hoeveelheid in België geproduceerd vlees en dat het aantal gevallen waarin het verdoven van dieren faalt een hoger percentage bereikt.

A.8.6. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 menen dat noch artikel 13 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, noch de verordening (EG) nr. 1099/2009 van de Raad van 24 september 2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden (hierna : verordening (EG) nr. 1099/2009) kunnen worden aangewend ter verantwoording van de door het bestreden decreet veroorzaakte aantasting van de vrijheid van godsdienst. Zij wijzen erop dat artikel 13 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie niet alleen erin voorziet dat het welzijn van dieren bij het bepalen en het uitvoeren van het beleid in bepaalde materies dient te worden nagestreefd, maar ook dat religieuze rites dienen te worden geëerbiedigd. Zij menen dat de artikelen 4 en 26 van de verordening (EG) nr. 1099/2009 niet in die zin kunnen worden geïnterpreteerd dat het de lidstaten is toegestaan de vrijheid van godsdienst, zoals gewaarborgd bij artikel 10 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, te schenden.

A.8.7. In het eerste onderdeel van hun eerste middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 nog aan dat het bestreden decreet niet bestaanbaar is met artikel 23, derde lid, 5°, van de Grondwet, in samenhang gelezen met artikel 15 van het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten en met artikel 27 van de Universele Verklaring van de rechten van de mens, omdat het afbreuk doet aan het recht op culturele en maatschappelijke ontplooiing. Zij zijn van oordeel dat dit recht onder meer betrekking

heeft op het belijden van zijn godsdienst, het praktiseren van de rites en ceremonies die daaraan zijn verbonden en het eten van voedsel dat in overeenstemming is met de religieuze voorschriften. Zij zijn bovendien van oordeel dat het bestreden decreet, zonder dat daarvoor een reden van algemeen belang voorhanden is, een aanzienlijke achteruitgang veroorzaakt in de bescherming van dat recht, zodat de uit artikel 23 van de Grondwet voortvloeiende *standstill*-verplichting wordt geschonden.

A.9.1. In een tweede onderdeel van hun eerste middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 aan dat het bestreden decreet afbreuk doet aan de vrijheid van godsdienst, omdat het de aanhangers van het joodse geloof onmogelijk wordt gemaakt om dieren te slachten overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften.

A.9.2. Volgens de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 vormt de *shehita*, namelijk de slachting van dieren overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften, op zich een religieuze rite die wordt beschermd door de vrijheid van godsdienst. Zij menen dat dit onder meer volgt uit het arrest *Cha'are Shalom ve Tsedek t. Frankrijk* van 27 juni 2000 van het Europees Hof voor de Rechten van Mens. Zij verwijzen in dit kader ook naar een advies van de Nederlandse Raad van State en naar een arrest van het Duitse Grondwettelijk Hof. Zij menen dat de omstandigheid dat vlees afkomstig van dieren geslacht overeenkomstig de religieuze voorschriften kan worden ingevoerd vanuit het buitenland, niet in overweging kan worden genomen in het kader van de beperking van de vrijheid van godsdienst die erin bestaat dat de *shehita* niet kan worden uitgevoerd.

A.10.1. In een derde onderdeel van hun eerste middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 aan dat het bestreden decreet afbreuk doet aan het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat, zoals onder meer gewaarborgd bij artikel 21, eerste lid, van de Grondwet, doordat de decreetgever zich bemoeit met de inhoud en de strekking van religieuze overtuigingen.

A.10.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zijn van oordeel dat de Vlaamse decreetgever zich met het bestreden decreet wel degelijk heeft uitgesproken over de legitimiteit van de religieuze opvattingen en praktijken en verwijzen daarbij naar verschillende passages uit de parlementaire voorbereiding van dat decreet. Zij menen dat dit eveneens blijkt uit het feit dat het bestreden decreet erin voorziet dat indien het doden van dieren het voorwerp uitmaakt van bijzondere slachtmethodes, voorgeschreven door de ritus van een eredienst, het bedwelmsprocedé omkeerbaar moet zijn en het niet de dood van het dier tot gevolg mag hebben. Zij zijn van oordeel dat daaruit blijkt dat de decreetgever als uitgangspunt heeft genomen dat elke religieuze slachtmethode noodzakelijkerwijze compatibel is met een omkeerbaar bedwelmsprocedé dat niet de dood van het dier veroorzaakt.

A.10.3. Uit de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens leiden de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 af dat het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat en de vrijheid van godsdienst met zich meebrengen dat de Staat dient te waken over het eerbiedigen van het pluralisme dat noodzakelijk is in een democratische samenleving. Uit de parlementaire voorbereiding leiden zij evenwel af dat de decreetgever zich heeft gebaseerd op het oordeel van de meerderheid van de inwoners van het Vlaamse Gewest, om het bestreden decreet aan te nemen. Zij zijn eveneens van oordeel dat het bestreden decreet niet kan worden voorgesteld als een neutrale maatregel, alleen al omdat dat decreet precies een onderscheid maakt tussen rituele slachtingen en andere slachtingen.

A.11. De Vlaamse Regering en de Waalse Regering zijn van oordeel dat het middel niet gegrond is en beargumenteren hun standpunt op dezelfde wijze als bij het tweede en het derde middel in de zaak nr. 6821.

A.12. De Waalse Regering voegt eraan toe dat de verzoekende partijen op geen enkele wijze aantonen dat het recht op culturele en maatschappelijke ontplooiing in het gedrang zou worden gebracht door het bestreden decreet en dat een eventuele inmenging in dat recht in ieder geval wordt verantwoord door de door de decreetgever nagestreefde doelstellingen. Zij voegt eveneens eraan toe dat de Universele Verklaring van de rechten van de mens geen juridisch bindend instrument is en geen directe werking heeft.

Wat het tweede middel in de zaak nr. 6816 betreft

A.13. Het tweede middel in de zaak nr. 6816 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10, 11 en 23, derde lid, 1°, van de Grondwet, al dan niet in samenhang gelezen met de artikelen 26, 28 tot 37 en 56 tot 62 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie.

A.14.1. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zijn van oordeel dat het bestreden decreet het de *shohatim* (de joodse religieuze slachters), die na een opleiding van meerdere jaren erkend dienen te worden om hun beroep uit te oefenen, onmogelijk maakt hun beroep nog langer uit te oefenen in het Vlaamse Gewest. Zij menen dat hun recht op arbeid en op vrije keuze van beroepsarbeid, zoals gewaarborgd bij artikel 23, derde lid, 1°, van de Grondwet, aldus in het gedrang komt. Zij wijzen erop dat het Duitse Grondwettelijk Hof reeds in die zin heeft geoordeeld.

A.14.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zijn van oordeel dat het bestreden decreet eveneens de mededinging verstoort tussen slachthuizen gevestigd in het Vlaamse Gewest en slachthuizen gevestigd in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest of in een andere lidstaat van de Europese Unie. Zij menen dat het bestreden decreet tot gevolg heeft dat de slachtingen die voorheen zonder voorafgaande verdoving werden uitgevoerd in slachthuizen gevestigd in het Vlaamse Gewest, na de inwerkingtreding van de bestreden bepalingen zullen worden uitgevoerd in andere slachthuizen, wat een negatieve economische invloed heeft op de in het Vlaamse Gewest gevestigde slachthuizen, en meer bepaald in die sectoren die voornamelijk zijn gericht op de export van vlees.

De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zijn van oordeel dat het bestreden decreet aldus de artikelen 10 en 11 van de Grondwet schendt, vermits de in België gevestigde slachthuizen zich alle in dezelfde economische situatie bevinden, maar niettemin verschillend worden behandeld, naar gelang van het Gewest waarin ze zijn gevestigd. Zij menen dat die grondwetsartikelen eveneens worden geschonden doordat vlees afkomstig van dieren die zonder voorafgaande verdoving werden geslacht in slachthuizen gevestigd in een andere lidstaat van de Europese Unie nog steeds kan worden ingevoerd in het Vlaamse Gewest, terwijl de slachthuizen gevestigd in het Vlaamse Gewest geen vlees kunnen produceren door middel van slachtingen uitgevoerd overeenkomstig de religieuze voorschriften. Zij menen ten slotte ook dat het bestreden decreet niet bestaanbaar is met de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, in samenhang gelezen met de beginselen van het vrije verkeer van goederen en van het vrije verkeer van diensten, doordat het de in het Vlaamse Gewest gevestigde slachthuizen onmogelijk wordt gemaakt om *koosjer* vlees (goederen) te verkopen en rituele slachtingen (diensten) uit te voeren.

A.15.1. De Vlaamse Regering is van oordeel dat artikel 23 van de Grondwet niet preciseert wat het recht op arbeid en op de vrije keuze van beroepsarbeid impliceert en dat de wetgever ermee is belast die rechten te waarborgen rekening houdend met de overeenkomstige plichten. Zij meent dat de wetgever daarbij beschikt over een ruime beoordelingsvrijheid, dat hij beperkingen kan stellen aan die rechten en dat zulke beperkingen slechts ongrondwettig zijn indien ze voortvloeien uit een kennelijk onredelijk oordeel.

De Vlaamse Regering is in hoofdorde van oordeel dat het algemeen verbod op het onverdoofd slachten van dieren geen beperking met zich meebrengt van het recht op arbeid voor de slaggers die hun activiteiten volgens religieuze rituelen uitoefenen. In zoverre er toch sprake zou zijn van een beperking, vloeit die beperking volgens haar niet voort uit een kennelijk onredelijk oordeel, omdat het algemeen verbod redelijk wordt verantwoord door de doelstelling elk vermijdbaar lijden bij het slachten van dieren te voorkomen. Het bestreden decreet verhindert bovendien de slaggers niet om hun beroep verder uit te oefenen, zij het mits naleving van het voorschrift betreffende het verdoofd slachten van dieren. Zij wijst ten slotte erop dat niets de betrokken slaggers belet om andere slachtactiviteiten te ontwikkelen.

A.15.2. In zoverre de verzoekende partijen aanvoeren dat de Vlaamse slaggers en slachthuizen worden benadeeld ten opzichte van de slaggers en de slachthuizen in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest, doet de Vlaamse Regering gelden dat dit verschil in behandeling het gevolg is van de bevoegdheidsverdelende regels en dat er aldus geen sprake kan zijn van een discriminatie.

A.15.3. Wat het aangevoerde concurrentiële nadeel ten opzichte van andere Europese landen betreft, meent de Vlaamse Regering dat het verzoekschrift niet duidelijk aangeeft welke norm van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie precies zou zijn geschonden. Zij meent dan ook dat het middel op dat vlak onontvankelijk is.

In ondergeschikte orde meent zij dat het middel op dat punt niet gegrond is, omdat de aangevoerde belemmering van de concurrentie in elk geval een wettig doel nastreeft, namelijk de bescherming van het dierenwelzijn. Zij meent dat het feit dat sommige andere Europese landen minder strikte regels toepassen niet met zich meebrengt dat het algemeen verbod op het onverdoofd slachten van dieren onevenredig en onverenigbaar wordt met het recht van de Europese Unie en dat het bestreden decreet de goede werking van de interne markt niet verstoort.

A.16. De Waalse Regering verwijst naar het arrest nr. 134/2016 van 20 oktober 2016 van het Hof, waarmee het Hof heeft geoordeeld dat het principiële verbod op het houden van dieren voor de productie van pelzen artikel 11 van de Grondwet, in samenhang gelezen met artikel 49 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, niet schendt, omdat de betrokken bepalingen geen criterium gebruiken dat gebaseerd is op de nationaliteit of de Staat van herkomst en het doel van dierenwelzijn nastreven dat specifiek wordt vermeld in artikel 13 van dat Verdrag. Zij leidt uit dat arrest af dat de bescherming van het dierenwelzijn een legitiem doel van algemeen belang is. Zij leidt er eveneens uit af dat het bepaalde in de artikelen 34 en 35 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie geen beletsel vormt voor verboden of beperkingen die gerechtvaardigd zijn uit hoofde van de bescherming van de gezondheid en het leven van dieren, op voorwaarde dat die verboden of beperkingen geen middel tot willekeurige discriminatie noch een verkapte beperking van de handel tussen de lidstaten vormen, en dat het, overeenkomstig de vaste rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie, mogelijk is beperkingen op het vrije verkeer van goederen te rechtvaardigen door dwingende vereisten zoals de bescherming van het milieu. Zij meent bovendien dat niets erop wijst dat de religieuze slachters belemmerd worden hun beroep uit te oefenen en dat de slachthuizen niet meer in de mogelijkheid zullen zijn om dieren te slachten overeenkomstig religieuze riten.

A.17. De verzoekende partijen antwoorden dat de verplichting om dieren voorafgaandelijk te verdoven niet verenigbaar is met de joodse religieuze voorschriften, zodat niet kan worden betwist dat het bestreden decreet de *shohatim* verhindert hun beroep uit te oefenen.

Zij erkennen dat de bevoegdheidverdelende regels ertoe kunnen leiden dat er verschillende regelingen bestaan in de verschillende gewesten, maar zijn van oordeel dat de artikelen 10 en 11 van de Grondwet te dezen dienen te worden gelezen in samenhang met het vrije verkeer van goederen en diensten, zoals onder meer gewaarborgd bij de artikelen 26, 28 tot 37 en 56 tot 62 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie. Ze wijzen in dit kader erop dat in de overwegingen bij de verordening (EG) nr. 1099/2009 werd beklemtoond dat de lidstaten slechts maatregelen kunnen nemen die voorzien in een ruimere bescherming van dieren, in zoverre de goede werking van de interne markt er niet door wordt verstoord. Zij doen ten slotte gelden dat een belemmering van de concurrentie niet alleen een wettig doel moet nastreven, maar eveneens evenredig moet zijn ten aanzien van dat doel. Zij menen dat, gelet op de verregaande inmenging in de vrijheid van godsdienst, er te dezen geen sprake is van een evenredige maatregel.

Wat het derde middel in de zaak nr. 6816 betreft

A.18. Het derde middel in de zaak nr. 6816 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, al dan niet in samenhang gelezen met de artikelen 19, 21, eerste lid, en 23, derde lid, 5°, van de Grondwet, met artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens, met de artikelen 2, 18 en 27 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, met artikel 15 van het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten, met de artikelen 18 en 27 van de Universele Verklaring van de rechten van de mens en met de artikelen 10 en 22 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie.

A.19.1. In een eerste onderdeel van het derde middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 aan dat het bestreden decreet, zonder redelijke verantwoording, de aanhangers van de joodse godsdienst, enerzijds, en de personen die niet onderworpen zijn aan specifieke door een godsdienst ingegeven voedselvoorschriften, anderzijds, gelijk behandelen.

A.19.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zijn van oordeel dat het verbod op het onverdoofd slachten van dieren geen pertinente maatregel is ten aanzien van het doel het dierenwelzijn te bevorderen, omdat het niet is bewezen dat een slachting met voorafgaande verdoving minder pijnlijk zou zijn voor het dier dan een slachting uitgevoerd overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften. Zij verwijzen daarbij naar standpunten van meerdere deskundigen. Zij doen daarbij ook gelden dat uit de statistieken blijkt dat in een groot aantal gevallen de voorafgaande verdoving van het dier mislukt, zodat in die gevallen de slachting met voorafgaande verdoving in ieder geval pijnlijker is voor het dier dan een slachting uitgevoerd overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften. Zij zijn bovendien van oordeel dat het gebruik van bepaalde bedwelmingsmethoden op zich een bron van pijn voor het dier kan zijn.

Zij wijzen erop dat een slachting overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften dient te voldoen aan verschillende vereisten, onder meer op het vlak van de scherpte van het mes en op het vlak van de handeling

zelf. Zij wijzen eveneens erop dat de *shohatim*, in tegenstelling tot de niet-religieuze slachters, een jarenlange opleiding hebben genoten en worden gecontroleerd door de religieuze autoriteiten van de joodse gemeenschap.

A.19.3. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zijn eveneens van oordeel dat het niet is bewezen dat de omkeerbare verdoving die bij een rituele slachting dient te worden gebruikt, zou leiden tot minder pijn bij het dier dan de slachting overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften. Zij wijzen bovendien erop dat het bestreden decreet niet verbiedt om na het toedienen van de verdoving de gevolgen van de verdoving te laten vervagen waardoor het dier ontwaakt vóór de slachting ervan. In zulk een geval brengt de bedwelmingsmethode volgens hen uitsluitend meer pijn voor het dier met zich mee. Zij menen dan ook dat de uitzondering waarin het bestreden decreet voorziet om tegemoet te komen aan de religieuze gemeenschappen niet pertinent is ten aanzien van het nagestreefde doel van dierenwelzijn.

A.20.1. In een tweede onderdeel van het derde middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 aan dat het bestreden decreet, zonder redelijke verantwoording, de aanhangers van de joodse godsdienst, enerzijds, en de aanhangers van de islamitische godsdienst, anderzijds, gelijk behandelt.

A.20.2. Uit de parlementaire voorbereiding van het bestreden decreet leiden de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 af dat de decreetgever ervan is uitgegaan dat de islamitische godsdienst zich in beginsel niet verzet tegen de voorafgaande verdoving van dieren bij de slachting ervan met het oog op de productie van *halal* vlees. Zij zijn van oordeel dat de decreetgever zich er wel degelijk van bewust was dat de joodse godsdienst op dat punt verschilt van de islamitische godsdienst. Zij menen dan ook dat het bestreden decreet zonder redelijke verantwoording de aanhangers van de joodse godsdienst op dezelfde wijze behandelt als de aanhangers van de islamitische godsdienst.

A.21.1. In een derde onderdeel van het derde middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 aan dat het bestreden decreet, zonder redelijke verantwoording, de aanhangers van de joodse godsdienst, enerzijds, en de jagers, anderzijds, verschillend behandelt.

A.21.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zetten uiteen dat artikel 3 van het bestreden decreet voorziet in een uitzondering voor de jacht en de visvangst op de verplichting om een voorafgaande verdoving toe te passen bij de slachting van dieren. Zij menen dat, vermits het te dezen in beide gevallen gaat om het doden van dieren met het oog op het verkrijgen van voedsel, de jagers en de vissers zich in een situatie bevinden die vergelijkbaar is met die van de aanhangers van het joodse geloof.

Het verschil in behandeling dat het bestreden decreet in het leven roept tussen de aanhangers van het joodse geloof, enerzijds, en de jagers en de vissers, anderzijds, is volgens hen niet redelijk verantwoord ten aanzien van het nagestreefde doel van dierenwelzijn. Zij wijzen erop dat de Vlaamse decreetgever geen enkele poging heeft ondernomen om een redelijke verantwoording voor het verschil in behandeling te bieden. Zij stellen vast dat de decreetgever niet aantoont dat de dood van dieren bij de jacht en de visvangst pijnloos zou zijn. Zij zien niet in waarom het doden bij de jacht of de visvangst volgens de minst pijnlijke methode mag gebeuren, terwijl een dergelijke mogelijkheid niet wordt toegekend aan de aanhangers van het joodse geloof. Nochtans beogen de regels van de *shehita* net dat dieren zo min mogelijk zouden lijden bij hun dood.

A.22.1. Met betrekking tot het eerste onderdeel van het middel is de Vlaamse Regering van oordeel dat er geen enkele reden is om aan te nemen dat de aanhangers van het joodse geloof zich, ten aanzien van een maatregel die beoogt het dierenwelzijn te bevorderen, in een andere situatie bevinden dan personen die niet zijn onderworpen aan specifieke voedselvoorschriften. Zij meent dan ook dat er geen sprake kan zijn van een discriminatie. In ondergeschikte orde, doet de Vlaamse Regering gelden dat het feit dat het bestreden decreet geen onderscheid maakt tussen de aanhangers van het joodse geloof en personen die niet zijn onderworpen aan specifieke voedselvoorschriften, redelijk is verantwoord, omdat talrijke wetenschappelijke studies hebben aangetoond dat het slachten van dieren zonder voorafgaande bedwelming een ernstige aantasting van het dierenwelzijn teweegbrengt. Zij wijst erop dat 52,4 % van het vlees dat afkomstig is van dieren die worden geslacht volgens de joodse voorschriften niet als *kosjer* vlees wordt verkocht, omdat in die gevallen niet aan een bepaalde religieuze norm voldaan zou zijn. Zij is bovendien van oordeel dat er een redelijke band van evenredigheid bestaat tussen de gebruikte middelen en het beoogde doel en doet in dit kader gelden dat het onverdoofd slachten onverenigbaar is met het streefdoel om elk vermijdbaar dierenleed te bannen en dat het bestreden decreet voorziet in een overgangsperiode. Zij verwijst naar cijfers van het Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen (FAVV), waaruit zij afleidt dat het aantal dieren dat in België zonder verdoving wordt geslacht groot is. Zij voegt nog eraan toe dat uit sociologisch onderzoek blijkt dat negen op de tien Belgen tegen het onverdoofd slachten zijn en leidt eruit af dat er een groot maatschappelijk draagvlak

bestaat voor het bestreden decreet. Ze wijst erop dat er in verschillende Europese landen een algemeen verbod op onverdoofd slachten bestaat, dat in andere landen de methode van de « *post-cut stunning* » (verdooving van het dier op het moment van of onmiddellijk na de keelsnede) verplicht is en dat Nieuw-Zeeland, waar eveneens een verbod op slachten zonder voorafgaande verdooving bestaat, grote hoeveelheden *halal* vlees op de internationale markt verhandelt.

A.22.2. Met betrekking tot het tweede onderdeel van het middel is de Vlaamse Regering van oordeel dat de aanhangers van het joodse geloof en de aanhangers van de islamitische godsdienst zich ten aanzien van de bestreden maatregel niet in een verschillende situatie bevinden, vermits beide geloofsgemeenschappen gelovigen hebben die vlees wensen te eten van dieren geslacht volgens rituele methoden.

In ondergeschikte orde is de Vlaamse Regering van oordeel dat de gelijke behandeling van beide categorieën van gelovigen redelijk is verantwoord, en dit om dezelfde redenen als die welke zijn aangehaald naar aanleiding van het weerleggen van het eerste onderdeel van het middel.

A.22.3. De Vlaamse Regering is van oordeel dat het derde onderdeel van het middel evenmin gegrond is en beargumenteert haar standpunt op dezelfde wijze als bij het vierde middel in de zaak nr. 6821.

A.23. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 betwisten het door de Vlaamse Regering aangehaalde cijfermateriaal en de wetenschappelijkheid van het sociologisch onderzoek waar zij naar verwijst.

A.24.1. Wat het eerste onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816 betreft, doet de Waalse Regering allereerst gelden dat het niet toekomt aan het Hof, maar aan de bevoegde wetgever, de opportuniteit of de wenselijkheid van een wettelijke bepaling te beoordelen.

Zij meent vervolgens dat geen enkele methode die wordt toegepast bij het slachten van dieren onfeilbaar is, en dat niet alleen bij het verdoofd slachten, maar ook bij religieuze slachtingen de toepassing van de methode die is ingegeven om de pijn bij het dier zoveel mogelijk te voorkomen, kan falen.

Zij beklemtoont dat niet alleen de personen die de *shehita* uitvoeren een vorming hebben genoten, maar alle personen die in een slachthuis werken en dat uit geen enkel objectief element kan worden afgeleid dat de personen die de *shehita* uitvoeren beter zouden zijn gevormd dan andere personen die slachtingen uitvoeren in een slachthuis. Zij verwijst daarbij naar artikel 3 van het bestreden decreet.

Zij herhaalt dat de wetenschappelijke studies die proberen aan te tonen dat verdooving niet leidt tot een vermindering van pijn bij het dier, behoren tot een minderheidsstrekking binnen de wetenschappelijke wereld en dat de decreetgever zich op dat vlak heeft aangesloten bij de meerderheidsstrekking. Zij verwijst daarbij onder meer naar een advies van de « Conseil wallon du bien-être des animaux », waarin wordt gesteld dat het slachten van dieren zonder voorafgaande verdooving onacceptabel is, en naar een rapport van de « European Food Safety Authority ».

A.24.2. De Waalse Regering is dan ook van oordeel dat de bestreden bepalingen adequaat zijn om het nagestreefde doel van dierenwelzijn te bereiken en dat het door de verzoekende partijen aangevoerde verschil in behandeling redelijk is verantwoord.

A.24.3. Wat het tweede onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816 betreft, is de Waalse Regering van oordeel dat uit het verzoekschrift in de zaken nrs. 6820 en 6821 blijkt dat ook de moslimgemeenschap van oordeel is dat het bestreden decreet afbreuk doet aan de voorschriften van hun religie. Zij meent dat daaruit volgt dat de aangevoerde discriminatie van de joodse gemeenschap niet is aangetoond.

A.24.4. Wat het derde onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816 betreft, beargumenteert de Waalse Regering haar standpunt op dezelfde wijze als bij het vierde middel in de zaak nr. 6821.

Wat het vierde middel in de zaak nr. 6816 betreft

A.25. Het vierde middel in de zaak nr. 6816 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, al dan niet in samenhang gelezen met artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 en met de artikelen 10, 20, 21 en 22 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, doordat het bestreden decreet niet voorafgaandelijk ter kennis werd gebracht van de Europese Commissie.

A.26.1. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 leiden uit artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 af dat de lidstaten nationale maatregelen kunnen nemen die strekken tot een bescherming van dieren die uitgebreider is dan die welke is vervat in de verordening, op voorwaarde dat die maatregelen voorafgaandelijk ter kennis worden gebracht van de Europese Commissie. Vermits het bestreden decreet pas ter kennis werd gebracht van de Europese Commissie op 29 november 2017, menen zij dat dit decreet artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 schendt. Uit de rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie leiden zij af dat wanneer een Europese bepaling voorziet in een kennisgevingsplicht, die kennisgeving zo vlug als mogelijk dient te gebeuren, ook al wordt er geen termijn voor de kennisgeving bepaald.

Zij menen eveneens dat de artikelen 10 en 11 van de Grondwet zijn geschonden, omdat de personen die onderworpen zijn aan het bestreden decreet verstoken blijven van een recht dat is verbonden aan de verplichting om het decreet ter kennis te brengen van de Europese Commissie, terwijl andere personen die onderworpen zijn aan andere regelgeving die ter kennis dient te worden gebracht van de Europese Commissie, niet verstoken zijn van dat recht.

A.26.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 zijn ook van oordeel dat het bestreden decreet in strijd is met de artikelen 10, 20, 21 en 22 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, in samenhang gelezen met de artikelen 10 en 11 van de Grondwet.

A.27. De Vlaamse Regering is van oordeel dat het middel niet gegrond is, vermits artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 niet over een notificatie gaat maar een loutere kennisgeving vereist. Het bestreden decreet is overeenkomstig het voormelde artikel 26, lid 2, ter kennis gebracht van de Europese Commissie op 29 november 2017.

A.28. De Waalse Regering is van oordeel dat het middel niet is gericht tegen de inhoud van het bestreden decreet en uitsluitend een formaliteit betreft die krachtens artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 diende te worden vervuld. Zij meent dat het niet toekomt aan het Hof om de naleving van die formaliteit te controleren.

A.29.1. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 stellen vast dat andere verzoekende partijen het Hof verzoeken om prejudiciële vragen te stellen aan het Hof van Justitie van de Europese Unie. Zij wijzen in dit kader erop dat de bestreden bepalingen in werking treden op 1 januari 2019. Ofschoon de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 in hoofdorde van oordeel zijn dat het niet nodig is om prejudiciële vragen te stellen, zijn zij in ondergeschikte orde van oordeel dat, indien zulke vragen toch zouden worden gesteld, de toepassing zou moeten worden gevraagd van artikel 105 van het Reglement voor de procesvoering van het Hof van Justitie, dat voorziet in een versnelde procedure.

A.29.2. De Vlaamse Regering meent dat geen prejudiciële vragen dienen te worden gesteld aan het Hof van Justitie van de Europese Unie. In zoverre het Hof niettemin van oordeel zou zijn dat zulke vragen wel degelijk dienen te worden gesteld, meent zij dat het niet nodig is die vragen te laten behandelen overeenkomstig de versnelde procedure.

A.29.3. De Waalse Regering sluit zich aan bij de argumentatie van de Vlaamse Regering. In zoverre het Hof toch zou besluiten tot het stellen van zulke vragen, verzoekt zij het Hof in de te stellen vragen melding te maken van het feit dat het bestreden decreet voorziet in de toepassing van de techniek van de omkeerbare verdoving voor de slachtingen die worden uitgevoerd overeenkomstig religieuze voorschriften.

In de zaak nr. 6818

Wat het eerste middel in de zaak nr. 6818 betreft

A.30. Het eerste middel in de zaak nr. 6818 is afgeleid uit de schending van de artikelen 19 en 21 van de Grondwet, al dan niet in samenhang gelezen met artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens, met de artikelen 18 en 27 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, met artikel 10 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie en met het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat.

A.31.1. In een eerste onderdeel van hun eerste middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 aan dat het bestreden decreet niet bestaanbaar is met de vrijheid van godsdienst, zoals gewaarborgd bij de in het middel vermelde grondwets- en verdragsbepalingen, doordat het de uitvoering van een religieuze rite onmogelijk maakt en doordat het de aanhangers van het islamitische geloof verhindert zich vlees te verschaffen, evenals vlees te verkopen, dat in overeenstemming is met de voorschriften van hun geloof.

A.31.2. Uit de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens leiden de verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 af dat rituele slachtingen dienen te worden beschouwd als vallend onder het toepassingsgebied van artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens. Uit adviezen van de Nederlandse en de Belgische Raad van State leiden zij af dat bij het zoeken naar een evenwicht tussen het welzijn van dieren, enerzijds, en de vrijheid van godsdienst, anderzijds, een hoger belang dient te worden toegekend aan de vrijheid van godsdienst, omdat die vrijheid een grondrecht is, dat door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens bovendien wordt beschouwd als een van de pijlers waarop een democratische samenleving steunt.

De verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 menen dat uit de parlementaire voorbereiding van het bestreden decreet blijkt dat de decreetgever niet heeft gezocht naar een evenwicht tussen het dierenwelzijn en de vrijheid van godsdienst. Uit die voorbereiding leiden zij af dat de decreetgever als uitgangspunt heeft gehanteerd dat de voorafgaande verdoving van dieren bij de slachting ervan geen afbreuk doet aan de vrijheid van godsdienst. Zij zijn van oordeel dat slechts in subsidiaire orde de hypothese aan bod is gekomen dat er wel degelijk sprake is van een inmenging in die vrijheid, en dat in dat kader werd geponeerd dat de inmenging evenredig is ten aanzien van het nagestreefde doel, omdat het decreet geen afbreuk doet aan de mogelijkheid om *halal* of *koosjer* vlees in te voeren. Zij menen dat de decreetgever daarbij ten onrechte ervan is uitgegaan dat de elektronarcose (omkeerbare bedwelming) in overeenstemming is met de religieuze voorschriften.

A.31.3. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 doen gelden dat voor de meerderheid van de moslims in België en in Europa, het eten van vlees dat afkomstig is van dieren die bij de slachting werden verdoofd, niet in overeenstemming is met de voorschriften van hun geloof.

Zij menen dat de mogelijkheid om vlees in te voeren geen verantwoording kan vormen voor de door het decreet veroorzaakte inmenging in de vrijheid van godsdienst, omdat geïmporteerd *halal* vlees niet steeds afkomstig is van dieren die werden geslacht zonder voorafgaande verdoving. Zij wijzen erop dat het Duitse Grondwettelijk Hof van oordeel is geweest dat de mogelijkheid tot het invoeren van *halal* vlees onvoldoende waarborgen biedt aan de gelovige dat het ingevoerde vlees voldoet aan de voorschriften van zijn geloof. Zij zijn van oordeel dat alleen de aankoop van vlees bij een lokale slager ter zake voldoende waarborgen biedt. Bovendien menen zij dat het toekomt aan de Vlaamse decreetgever om de vrijheid van godsdienst te vrijwaren en dat hij zich niet kan verschuilen achter het eerbiedigen van die vrijheid door andere - buitenlandse of binnenlandse - wetgevers. Zij zien overigens niet in hoe het dierenwelzijn kan worden bevorderd door een verplaatsing van het onverdoofd slachten naar het buitenland. Ze verwijzen daarbij naar rechtspraak van het Poolse Grondwettelijk Hof.

De verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 zijn bovendien van oordeel dat de technieken om een zogenaamde omkeerbare bedwelming toe te dienen nog niet in orde zijn en verwijzen daarbij naar de parlementaire voorbereiding van het decreet van het Waalse Gewest van 18 mei 2017 « tot wijziging van de artikelen 3, 15 en 16 en tot invoering van een artikel 45ter in de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren », dat een gelijkaardige maatregel invoert. Zij menen dat dit tot gevolg heeft dat niet kan worden gewaarborgd dat het dier na die bedwelming nog levend is. Zij menen dat aldus ook aan de gelovigen voor wie de omkeerbare bedwelming niet in strijd is met hun geloof, niet kan worden gewaarborgd dat de slachting verloopt overeenkomstig de voorschriften van hun geloof.

A.31.4. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 zijn van oordeel dat de onevenredigheid van het bestreden decreet des te meer vaststaat, nu niet is aangetoond dat een slachting met voorafgaande verdoving minder pijn veroorzaakt bij het dier dan een rituele slachting. Ze verwijzen in dit kader naar standpunten van deskundigen, naar rechtspraak van het Duitse en het Poolse Grondwettelijk Hof en naar de conclusie van advocaat-generaal Wahl bij het arrest nr. C-426/16 van het Hof van Justitie van de Europese Unie. Zij zijn eveneens van oordeel dat de decreetgever de plicht had om na te gaan of het niet mogelijk was om andere maatregelen, die de vrijheid van godsdienst niet beperken, te nemen ter bevordering van het welzijn van dieren, wat hij echter niet heeft gedaan.

A.31.5. Voor zover het Hof van oordeel zou zijn dat het bestreden decreet bestaanbaar is met de grondwetsbepalingen die de vrijheid van godsdienst waarborgen, verzoeken de verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 het Hof de volgende prejudiciële vraag te stellen aan het Hof van Justitie van de Europese Unie, en dit overeenkomstig de versnelde procedure, bedoeld in artikel 105 van het Reglement voor de procesvoering van het Hof van Justitie :

« Schendt de interpretatie van artikel 26, § 2, para. 1, onder c), van Verordening (EG) nr. 1099/2009 van de Raad van 24 september 2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden, waaronder een wetgever het slachten zonder bedwelming mag verbieden, terwijl rituele slachting vereist door de overtuigingen van personen van joods of islamitisch geloof op het grondgebied van de betreffende staat indruist tegen het principe dat het te slachten dier wordt verdoofd, in die zin het artikel 10 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie ? ».

A.32.1. In een tweede onderdeel van hun eerste middel, voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 aan dat het bestreden decreet niet bestaanbaar is met het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat, zoals het wordt gewaarborgd bij de in het middel vermelde grondwets- en verdragsbepalingen, doordat de Vlaamse decreetgever zich met dat decreet heeft uitgesproken over de legitimiteit van geloofsovertuigingen en over de wijze waarop die worden geuit, terwijl het niet toekomt aan de Staat om daarover standpunten in te nemen.

A.32.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 menen dat uit de parlementaire voorbereiding van het bestreden decreet blijkt dat de decreetgever heeft geoordeeld dat een slachting met voorafgaande verdoving niet in strijd is met religieuze voorschriften, en meer in het bijzonder met de religieuze voorschriften van de islam. De omstandigheid dat er verschillende strekkingen bestaan binnen de islam met betrekking tot de vraag of het verdoofd slachten van dieren in overeenstemming is met de religieuze voorschriften, kan volgens hen door de decreetgever niet worden aangewend om te poneren dat de religieuze voorschriften zich niet verzetten tegen het verdoofd slachten, des te meer nu de meerderheid van de moslims in België zich verzet tegen die vorm van slachten.

A.33. De Vlaamse Regering is van oordeel dat het middel niet gegrond is en beargumenteert haar standpunt op dezelfde wijze als bij het tweede en het derde middel in de zaak nr. 6821. In zoverre de verzoekende partijen aanvoeren dat de decreetgever de praktijk van het onverdoofd slachten over de grenzen duwt, doet de Vlaamse Regering nog gelden dat de decreetgever geen rechtsmacht heeft in het buitenland.

A.34. De Waalse Regering is van oordeel dat het eerste middel in de zaak nr. 6818 niet gegrond is, en beargumenteert haar standpunt op dezelfde wijze als bij het tweede en het derde middel in de zaak nr. 6821.

Wat het tweede middel in de zaak nr. 6818 betreft

A.35. Het tweede middel in de zaak nr. 6818 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10, 11, 19 en 21 van de Grondwet, al dan niet in samenhang gelezen met de artikelen 9 en 14 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens, met de artikelen 18, 26 en 27 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten en met de artikelen 10, 20 en 21 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, doordat het bestreden decreet een niet-verantwoord verschil in behandeling in het leven roept onder de activiteiten die niet verenigbaar zijn met een voorafgaande verdoving bij het doden van een dier, en doordat categorieën van personen die zich in wezenlijk verschillende situaties bevinden, zonder redelijke verantwoording, gelijk worden behandeld.

A.36.1. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 zijn van oordeel dat er verschillende activiteiten bestaan die niet verenigbaar zijn met een voorafgaande verdoving bij het doden van dieren. Ze halen in dit kader de jacht, de visvangst, de bestrijding van schadelijke organismen en de religieuze slachtingen aan. Door te

voorzien in een uitzondering op de verdoovingsplicht voor de jacht, de visvangst en de bestrijding van schadelijke organismen, maar niet voor de religieuze slachtingen, heeft de decreetgever volgens hen een verschil in behandeling in het leven geroepen dat niet kan worden verantwoord, mede gelet op het feit dat de religieuze slachting wordt beschermd door een grondrecht.

A.36.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 menen bovendien dat de decreetgever de aanhangers van de islamitische en de joodse godsdienst, zonder redelijke verantwoording, op dezelfde wijze behandelt als de aanhangers van andere godsdiensten en als niet-gelovigen, terwijl zij zich in wezenlijk verschillende situaties bevinden, vermits de personen van de eerste categorie, in tegenstelling tot die van de tweede categorie, geen vlees mogen eten en verkopen dat afkomstig is van dieren die na verdoving werden geslacht. Zij menen dat de mogelijkheid om vlees vanuit het buitenland in te voeren niet kan worden aangewend om de overheid vrij te stellen van haar plicht de grondrechten te eerbiedigen.

A.37. De Vlaamse Regering en de Waalse Regering zijn van oordeel dat het middel niet gegrond is en beargumenteren hun standpunt op dezelfde wijze als bij het derde middel in de zaak nr. 6816.

Wat het derde middel in de zaak nr. 6818 betreft

A.38. Het derde middel in de zaak nr. 6818 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10, 11, 19 en 21 van de Grondwet, al dan niet in samenhang gelezen met de artikelen 8, 9 en 14 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens, met de artikelen 18, 26 en 27 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, met de artikelen 10, 15, 16, 20 en 21 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie en met de artikelen II.3 en II.4 van het Wetboek van economisch recht, doordat het bestreden decreet de slagers en de slagerijen die in hoofdzaak *halal* vlees verkopen, verhindert om vlees aan te bieden dat in overeenstemming is met hun geloof en met dat van hun klanten en doordat aldus een niet-verantwoord verschil in behandeling in het leven wordt geroepen tussen die slagers en slagerijen, enerzijds, en slagers en slagerijen die geen vlees verkopen afkomstig van dieren die werden geslacht overeenkomstig religieuze voorschriften, anderzijds.

A.39. Volgens de verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 verhindert het bestreden decreet de slagers en de slagerijen om vlees aan te bieden aan hun klanten waarbij zij kunnen garanderen dat het afkomstig is van dieren die werden geslacht overeenkomstig de religieuze voorschriften. De betrokken slagers en slagerijen kunnen aldus de beroepswerkzaamheden die ze zelf hebben gekozen, niet voortzetten. Zij menen dat het recht om zijn beroepswerkzaamheden zelf te kiezen valt onder de bescherming van het recht op eerbiediging van het privéleven, zoals gewaarborgd bij artikel 8 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens, en verwijzen daarbij naar rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

De verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 menen dan ook dat het bestreden decreet de vrijheid van ondernemen schendt. Zij menen ook dat dit decreet een discriminatie invoert op grond van religie, omdat slagers en slagerijen die geen vlees verkopen afkomstig van dieren die werden geslacht overeenkomstig religieuze voorschriften, niet worden gehinderd in hun economische activiteiten.

A.40. De Vlaamse Regering is van oordeel dat het middel niet gegrond is en beargumenteert haar standpunt op dezelfde wijze als bij het tweede middel in de zaak nr. 6816.

A.41. De Waalse Regering meent dat het niet is aangetoond dat de verzoekende partijen in de zaak nr. 6818 die als slager werkzaam zijn, hun economische activiteit zouden zien teloorgaan. Ze verwijst vervolgens naar het arrest nr. 134/2016 van 20 oktober 2016, waarin het Hof heeft geoordeeld dat het principiële verbod op het houden van dieren voor de productie van pelzen artikel 11 van de Grondwet, in samenhang gelezen met artikel 49 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, niet schendt, omdat de betrokken bepalingen geen criterium gebruiken dat gebaseerd is op de nationaliteit of de Staat van herkomst en het doel van dierenwelzijn nastreven dat specifiek wordt vermeld in artikel 13 van dat Verdrag. De Waalse Regering is dan ook van oordeel dat het middel niet gegrond is.

In de zaak nr. 6819

Wat het eerste middel in de zaak nr. 6819 betreft

A.42.1. Het eerste middel in de zaak nr. 6819 is afgeleid uit de schending van de artikelen 19 en 23 van de Grondwet, al dan niet in samenhang gelezen met artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens en met artikel 18 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, doordat de bestreden bepalingen op onevenredige wijze afbreuk doen aan de vrijheid van godsdienst.

A.42.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6819 wijzen erop dat zij zeer strikt de religieuze voorschriften naleven, voorschriften die inhouden dat enkel vlees kan worden gegeten afkomstig van dieren die door hun eigen slachters zijn geslacht en dat het verboden is om vlees vanuit het buitenland te importeren en te eten. Los daarvan zijn zij van oordeel dat de mogelijkheid om vlees in te voeren redelijkerwijze niet kan worden aangewend om de onevenredigheid van de maatregel te ontkennen, omdat het in Europa zo goed als onmogelijk is om *glatt* vlees te verkrijgen.

A.43. De Vlaamse Regering antwoordt dat de verzoekende partijen in de zaak nr. 6819 zich, als ultraorthodoxe joden, in dezelfde situatie bevinden als de verzoekende partij in de zaak *Cha'are Shalom Ve Tsedek* van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Zij meent dan ook dat er geen sprake kan zijn van een schending van de vrijheid van godsdienst. Voor het overige beargumenteert de Vlaamse Regering haar standpunt op dezelfde wijze als bij het tweede middel in de zaak nr. 6821.

A.44. De Waalse Regering beargumenteert haar standpunt op dezelfde wijze als bij het tweede middel in de zaak nr. 6821.

Wat het tweede middel in de zaak nr. 6819 betreft

A.45.1. Het tweede middel in de zaak nr. 6819 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, in samenhang gelezen met het zorgvuldigheidsbeginsel. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6819 zijn van oordeel dat het bestreden decreet, zonder redelijke verantwoording, de aanhangers van het joodse geloof en de aanhangers van het islamitische geloof op dezelfde wijze behandelt.

A.45.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6819 doen gelden dat er wezenlijke verschillen bestaan tussen de Islam en het joodse geloof, onder meer op het vlak van de voedselvoorschriften en het slachten van dieren. Zij zijn van oordeel dat de decreetgever die verschillen onvoldoende heeft onderzocht, wat naar hun oordeel leidt tot een schending van het voorzorgsbeginsel. In dit kader verwijzen zij naar het advies van de Raad van State waarin wordt aanbevolen om een regeling uit te werken die op een evenwichtige wijze recht doet aan zowel de vrijheid van godsdienst van gelovigen, als het streven om dierenleed tegen te gaan. In navolging van dat advies heeft de Vlaamse Regering een expert aangesteld om het onverdoofd slachten te duiden en een beeld te schetsen van de gevoeligheden. Dat verslag gaat evenwel zo goed als uitsluitend in op het slachten van dieren volgens de religieuze rituelen in de islam, zonder het nodige onderzoek te doen naar speciale methoden die vereist zijn voor de religieuze rituelen in het joodse geloof. Zij menen dat de artikelen 10 en 11 van de Grondwet verbieden om wezenlijk verschillende categorieën van personen, zonder redelijke verantwoording, gelijk te behandelen.

A.46. Wat de aangevoerde schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet betreft, beargumenteert de Vlaamse Regering haar standpunt op dezelfde wijze als bij het tweede onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816.

Inzake het zorgvuldigheidsbeginsel merkt de Vlaamse Regering op dat de verzoekende partijen in de zaak nr. 6819 nalaten de draagwijdte van dat beginsel uiteen te zetten. Voorts stelt ze vast dat de decreetgever zeer zorgvuldig tewerk is gegaan bij het voorbereiden van zijn regelgeving. In dit kader verwijst de Vlaamse Regering naar het gegeven dat het eerste wetgevende initiatief reeds in 2006 werd ingediend, dat er in 2008 een werkgroep over onverdoofd slachten is opgericht waarin de betrokken geloofsgemeenschappen waren vertegenwoordigd, dat het Vlaams Parlement een hoorzitting heeft georganiseerd waarin de vertegenwoordigers van verschillende organisaties zijn gehoord en dat een advies aan de Raad van State is gevraagd. Ingevolge de aanbeveling van de Raad van State om verdere maatregelen uit te werken in dialoog met de betrokken geloofsgemeenschappen, heeft de Vlaamse minister van Dierenwelzijn een onafhankelijke tussenpersoon aangesteld om de problematiek en de techniek van het onverdoofd slachten verder te duiden en oplossingen aan te reiken. De decreetgever heeft alle betrokkenen, waaronder aanhangers van het joodse geloof, meermaals

gehoord en betrokken in een dialoog alvorens het bestreden decreet aan te nemen. De Vlaamse Regering is dan ook van oordeel dat er geen schending is van het zorgvuldigheidsbeginsel en dat het middel niet gegrond is.

A.47. De Waalse Regering beargumenteert haar standpunt op dezelfde wijze als bij het tweede onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816.

Wat het derde middel in de zaak nr. 6819 betreft

A.48.1. Het derde middel in de zaak nr. 6819 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, in samenhang gelezen met het zorgvuldigheidsbeginsel. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6819 stellen dat het bestreden decreet een niet te verantwoorden verschil in behandeling in het leven roept tussen het judaïsme, enerzijds, en de jacht en de visvangst, anderzijds.

A.48.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6819 zijn van oordeel dat de jacht en het slachten van dieren overeenkomstig religieuze voorschriften eenzelfde finaliteit hebben, meer bepaald het voorzien in vlees bestemd voor consumptie. Zij menen dan ook dat beide categorieën identiek dienen te worden behandeld. Zij doen in dit kader ook gelden dat de door de decreetgever nagestreefde doelstelling betreffende het bevorderen van het dierenwelzijn evenzeer zou kunnen worden nagestreefd bij de jacht en de visvangst. Zij zijn van oordeel dat het risico op lijden bij het dier zelfs groter is bij de jacht en de visvangst dan bij een slachting overeenkomstig religieuze voorschriften.

A.49. De Vlaamse Regering en de Waalse Regering beargumenteren hun standpunten op dezelfde wijze als bij het derde onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816 en bij het vierde middel in de zaak nr. 6821.

In de zaak nr. 6820

Wat het eerste middel in de zaak nr. 6820 betreft

A.50. Het eerste middel in de zaak nr. 6820 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, gelezen in samenhang met de artikelen 4, lid 4, en 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009, doordat de bestreden bepalingen het vereiste van de voorafgaande verdoving uitbreiden tot religieuze slachtingen, met als gevolg dat, ten eerste, de aanhangers van het islamitische en het joodse geloof, zonder redelijke verantwoording, op dezelfde wijze worden behandeld als de niet-gelovigen en de andersgelovigen en, ten tweede, de aanhangers van het islamitische en het joodse geloof de in de voormelde verordening vervatte waarborg wordt ontnomen dat rituele slachtingen niet kunnen worden onderworpen aan het vereiste van voorafgaande verdoving.

A.51. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6820 beargumenteren hun middel op een gelijksoortige wijze als de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 hun eerste middel beargumenteren.

A.52. De Vlaamse Regering en de Waalse Regering zijn van oordeel dat het eerste middel in de zaak nr. 6820 niet ontvankelijk, dan wel niet gegrond is en beargumenteren hun standpunt op dezelfde wijze als bij het eerste middel in de zaak nr. 6821.

Wat het tweede middel in de zaak nr. 6820 betreft

A.53. Het tweede middel in de zaak nr. 6820 is afgeleid uit de schending van artikel 19 van de Grondwet, in samenhang gelezen met artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens, met de artikelen 18 en 27 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten en met artikel 10 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, doordat de bestreden bepalingen op onevenredige wijze afbreuk doen aan de vrijheid van godsdienst.

A.54. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6820 zijn van oordeel dat de strafbaarstelling van de islamitische praktijk van het ritueel slachten een ernstige inmenging vormt in het recht op vrijheid van godsdienst, omdat het de moslims onmogelijk wordt gemaakt een rite die een essentieel onderdeel van hun godsdienst vormt, te voltrekken in het Vlaamse Gewest, en omdat het verbod de naleving van de islamitische voedselvoorschriften bemoeilijkt, nu er in het Vlaamse Gewest geen *halal* vlees meer kan worden geproduceerd.

Zij beargumenteren hun tweede middel op een gelijksoortige wijze als de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 hun tweede middel beargumenteren. Zij verwijzen daarbij nog naar een conclusie van de advocaat-generaal bij het arrest van het Hof van Justitie van 30 november 2017 in de zaak nr. C-426/16, en leiden onder meer eruit af dat het ritueel slachten tijdens het islamitische Offerfeest een religieuze rite is die als uitdrukking van een religieuze overtuiging onder de vrijheid van godsdienst valt. Zij beklemtonen dat de eventuele mogelijkheid om vlees in te voeren vanuit het buitenland irrelevant is in het kader van de ritus van het Offerfeest, vermits het invoeren van vlees niet kan worden beschouwd als een zinnig alternatief voor de rituele slachting naar aanleiding van dat feest. Zij wijzen erop dat niet zozeer het eten van *halal* schapenvlees tijdens het Offerfeest, maar wel het offeren van een schaap en het delen van het vlees van dat geofferde dier, geldt als een religieuze plicht. Zij wijzen eveneens erop dat moslims *halal* vlees in hoofdzaak kopen bij de lokale slager en dat de *halal* slachtingen in België worden uitgevoerd door erkende islamitische offeraars die daartoe zijn gemachtigd door het Representatief Orgaan van de Islamitische Eredienst van België. De erkenning van de offeraars vormt volgens hen een waarborg dat de dieren worden geslacht overeenkomstig de in België geldende religieuze voorschriften. Zij menen dat zulk een waarborg niet aanwezig is bij het invoeren van *halal* vlees, vermits niet alle vlees dat als *halal* wordt bestempeld, afkomstig is van dieren die onverdoofd werden geslacht. De moslims in België kunnen volgens hen aldus enkel van vlees dat in België werd geslacht, zeker zijn dat het voldoet aan de religieuze voedselvoorschriften.

A.55. De Vlaamse Regering en de Waalse Regering zijn van oordeel dat het tweede middel in de zaak nr. 6820 niet gegrond is en beargumenteren hun standpunt op dezelfde wijze als bij het tweede middel in de zaak nr. 6821.

Wat het derde middel in de zaak nr. 6820 betreft

A.56. Het derde middel in de zaak nr. 6820 is afgeleid uit de schending van de artikelen 19, 21 en 27 van de Grondwet, gelezen in samenhang met de artikelen 9 en 11 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens en met de artikelen 10 en 12 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, doordat de bestreden bepalingen het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat en de autonomie van de geloofsgemeenschappen schenden, door een religieuze rite strafbaar te stellen, tenzij die wordt voltrokken op de specifieke wijze die zij voorschrijven, en door aan de Vlaamse Regering op te dragen de bekwaamheidsvereisten, de aanstellingsmodaliteiten en de opleiding en de examens van de offeraars vast te stellen.

A.57. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6820 beargumenteren hun derde middel op een gelijksoortige wijze als de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 hun derde middel beargumenteren.

A.58. De Vlaamse Regering en de Waalse Regering zijn van oordeel dat het derde middel in de zaak nr. 6820 niet gegrond is en beargumenteren hun standpunt op dezelfde wijze als bij het derde middel in de zaak nr. 6821.

Wat het vierde middel in de zaak nr. 6820 betreft

A.59. Het vierde middel in de zaak nr. 6820 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, al dan niet in samenhang gelezen met artikel 14 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens, met de artikelen 20, 21 en 22 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie en met artikel 19 van de Grondwet, doordat de bestreden bepalingen, zonder redelijke verantwoording, een verschil in behandeling in het leven roepen tussen, enerzijds, de personen die dieren doden bij het uitoefenen van de jacht of de visvangst en bij het bestrijden van schadelijke organismen en, anderzijds, de personen die dieren doden volgens bijzondere slachtmethodes, voorgeschreven door de ritus van een eredienst.

A.60. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6820 beargumenteren hun vierde middel op een gelijksoortige wijze als de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 hun vierde middel beargumenteren.

A.61. De Vlaamse Regering en de Waalse Regering zijn van oordeel dat het vierde middel in de zaak nr. 6820 niet gegrond is en beargumenteren hun standpunt op dezelfde wijze als bij het vierde middel in de zaak nr. 6821.

In de zaak nr. 6821

Wat het eerste middel in de zaak nr. 6821 betreft

A.62. Het eerste middel in de zaak nr. 6821 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, in samenhang gelezen met de artikelen 4, lid 4, en 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009, doordat de bestreden bepalingen, door het vereiste van de voorafgaande verdoving van dieren uit te breiden tot religieuze slachtingen, de aanhangers van het joodse en het islamitische geloof, zonder redelijke verantwoording, op identieke wijze behandelen als de niet-gelovigen, en doordat die bepalingen de aanhangers van het joodse en het islamitische geloof de in de voormelde verordening (EG) nr. 1099/2009 vervatte waarborg ontnemen dat religieuze slachtingen niet kunnen worden onderworpen aan het vereiste van de voorafgaande verdoving.

A.63.1. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zetten uiteen dat artikel 4, lid 1, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 een principieel verbod op het onverdoofd slachten van dieren bevat, maar dat artikel 4, lid 4, in een uitzondering voorziet op dat verbod voor rituele slachtingen. Zij wijzen erop dat in een gelijksoortige uitzondering reeds was voorzien in de richtlijn 93/119/EG van de Raad van 22 december 1993 inzake de bescherming van dieren bij het slachten of doden.

Zij zijn van oordeel dat uit overweging 18 van de preambule bij de verordening (EG) nr. 1099/2009 duidelijk blijkt dat de Europese wetgever de uitzondering bepaald in artikel 4, lid 4, noodzakelijk heeft geacht voor de overeenstemming van de verordening met de vrijheid van godsdienst, gewaarborgd bij artikel 10 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie. Zij menen dan ook dat artikel 4, lid 4, van de voormelde verordening geen vrije keuze laat aan de lidstaten om al dan niet te voorzien in een uitzondering voor rituele slachtingen. Zij zijn van oordeel dat dit niet alleen blijkt uit de tekst zelf van het artikel, maar ook uit de ontstaansgeschiedenis ervan. Zij zetten uiteen dat het oorspronkelijke voorstel van verordening van de Europese Commissie erin voorzag dat de lidstaten niet verplicht waren om de uitzondering voor rituele slachtingen te implementeren, en dat ten gevolge van een amendement ingediend in het Europees Parlement, de desbetreffende zin werd geschrapt. Zij leiden daaruit af dat de lidstaten verplicht zijn om de in artikel 4, lid 4, bepaalde uitzondering op de regel van de voorafgaande verdoving toe te passen in het geval van rituele slachtingen.

Zij wijzen erop dat in overweging 18 van de preambule bij de verordening (EG) nr. 1099/2009 sprake is van een bepaalde mate van subsidiariteit die de lidstaten behouden met betrekking tot de uitzondering op de voorafgaande verdoving in het geval van rituele slachtingen, en zijn van oordeel dat die subsidiariteit vorm heeft gekregen in artikel 26 van de verordening, naar luid waarvan het de lidstaten onder bepaalde omstandigheden is toegestaan om nationale voorschriften te handhaven of aan te nemen die strekken tot een uitgebreidere bescherming van dieren bij het doden dan die welke wordt verleend door de verordening, onder meer met betrekking tot rituele slachtingen. De toelating om stringentere nationale voorschriften aan te nemen is volgens hen echter onderworpen aan drie voorwaarden, die *in casu* niet zouden zijn vervuld. Uit artikel 26, lid 2, tweede alinea, van de verordening leiden zij, ten eerste, af dat de lidstaten de Europese Commissie in kennis dienen te stellen van de nationale voorschriften die zij aannemen om dieren uitgebreider te beschermen. Zij menen dat die voorwaarde niet is vervuld. Uit de vaste rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie leiden zij, ten tweede, af dat wanneer de lidstaten bij de tenuitvoerlegging van Europese regelgeving beschikken over een beoordelingsmarge, zij de door het Unierecht beschermde grondrechten en de andere algemene beginselen van het Unierecht in acht moeten nemen, evenals de nationaal gewaarborgde grondrechten. Zij menen dat die voorwaarde evenmin is vervuld, en verwijzen daarbij naar hun argumentatie bij hun overige middelen. Ten derde menen zij dat artikel 26 van de verordening niet zo ruim mag worden uitgelegd dat zij de uitzondering neergelegd in artikel 4, lid 4, betekenisloos zou maken. Zij zijn van oordeel dat artikel 26 de lidstaten weliswaar toestaat om maatregelen te nemen die het dierenleed bij rituele slachtingen beperken, maar niet om de in artikel 4, lid 4, bepaalde uitzondering volledig uit te hollen. Zij menen dat dit ook voortvloeit uit het feit dat artikel 26 een zogenaamde vrijwaringsclausule is, namelijk een clausule die tot doel heeft twee tegengestelde

belangen met elkaar te verzoenen, meer bepaald de harmonisatie van nationale wetgevingen die de werking van de interne markt beïnvloeden, enerzijds, en de bescherming van nationale belangen, anderzijds. Zij doen daarbij gelden dat vrijwaringsclausules restrictief dienen te worden uitgelegd.

De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 menen dat hun argumentatie steun vindt in de conclusie van advocaat-generaal Wahl in de zaak nr. C-426/16 van het Hof van Justitie van de Europese Unie. Zij zijn eveneens van oordeel dat een interpretatie van de artikelen 4, lid 4, en 26, lid 2, in die zin dat zij de lidstaten de vrije keuze zouden laten om voor religieuze slachtingen al dan niet in een uitzondering op de regel van de verdoving te voorzien, tot een niet-verantwoord verschil in behandeling zou leiden ten opzichte van andere activiteiten waarvoor de verordening in een uitzondering voorziet, zoals de jacht, de recreatievisserij en de culturele en sportieve evenementen.

A.63.2. Met betrekking tot de verplichte kennisgeving aan de Europese Commissie van de maatregelen die met toepassing van artikel 26 van de verordening door de lidstaten worden genomen, zijn de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 van oordeel dat de omstandigheid dat de verordening noch voorziet in een termijn binnen welke die kennisgeving dient te gebeuren, noch in een sanctie voor het geval waarin wordt nagelaten de Europese Commissie in kennis te stellen van de bedoelde maatregelen, niet kan worden aangewend om te argumenteren dat het bestreden decreet in overeenstemming is met de verordening. Zij verwijzen naar rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie waaruit zij afleiden, ten eerste, dat het beginsel van de loyale samenwerking, vervat in artikel 4, lid 3, van het Verdrag betreffende de Europese Unie, de lidstaten verplicht om de Europese Commissie zo spoedig mogelijk in kennis te stellen van nationale bepalingen die afwijken van Europese harmonisatiemaatregelen, ten tweede, dat het in het belang is van de goede werking van de interne markt dat dergelijke kennisgevingsprocedures snel worden afgerond en, ten derde, dat de kennisgevingsverplichtingen passen in het kader van het streven van de Unie naar meer transparantie, wat als een algemeen beginsel van het recht van de Europese Unie dient te worden beschouwd. Zij verwijzen eveneens naar rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie, waaruit zou blijken dat het verzuim van een kennisgevingsplicht een schending van een wezenlijk vormvoorschrift inhoudt, die tot de niet-toepasselijkheid van de niet-aangemelde bepalingen leidt. Zij zijn van oordeel dat te dezen daarbij rekening moet worden gehouden met het zogenaamde equivalentiebeginsel, dat vereist dat vorderingen die gebaseerd zijn op het recht van de Europese Unie onderworpen zijn aan nationale procedure- en sanctiebepalingen die niet ongunstiger zijn dan degene die van toepassing zijn op soortgelijke nationale vorderingen. Zij leiden daaruit af dat het Hof, wanneer het een strijdigheid vaststelt met het Unierecht, de betrokken norm dient te vernietigen.

A.63.3. In ondergeschikte orde verzoeken de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 het Hof de volgende prejudiciële vragen te stellen aan het Hof van Justitie van de Europese Unie :

« 1. Dient artikel 26, lid 2, eerste alinea, punt c), van Verordening nr. 1099/2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden zo te worden geïnterpreteerd dat het de lidstaten toestaat om nationale voorschriften aan te nemen als die van het decreet van het Vlaams Gewest van 7 juli 2017 ‘ houdende wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat de toegelaten methodes voor het slachten van dieren betreft ’, die een strafrechtelijk verbod opleggen om, zelfs in erkende slachthuizen, dieren zonder verdoving te slachten volgens de speciale methoden die vereist zijn voor de Joodse religieuze riten, in afwijking van artikel 4, lid 4, van de Verordening ?

2. Schendt, indien de eerste vraag bevestigend wordt beantwoord, artikel 26, lid 2, eerste alinea, punt c), van Verordening nr. 1099/2009 de vrijheid van godsdienst, zoals verankerd in artikel 10 van het Handvest ?

3. Schendt, indien de eerste vraag bevestigend wordt beantwoord, Verordening nr. 1099/2009 het recht op gelijkheid en niet-discriminatie op grond van godsdienst, zoals verankerd in de artikelen 20 en 21 van het Handvest, en het beginsel van godsdienstige verscheidenheid, gewaarborgd in artikel 22 van het Handvest, doordat zij voor het doden van dieren volgens rituele slachtmethodes slechts in een gekwalificeerde uitzondering voorziet op de verplichting van de voorafgaande verdoving (art. 4, lid 4, *juncto* art. 26, lid 2), terwijl zij het doden van dieren tijdens de jacht, de recreatievisserij en sportieve en culturele evenementen volledig vrijstelt van diezelfde verplichting (art. 1, lid 3) ? ».

A.64.1. De Vlaamse Regering is van oordeel dat het middel niet gegrond is. Zij zet uiteen dat de verordening (EG) nr. 1099/2009 vertrekt vanuit het algemene principe dat verdoving noodzakelijk is om het bewustzijn en de gevoeligheid van het dier uit te schakelen vóór of op het moment van het doden. Zij vervolgt dat de verordening de verdoving niet verplicht stelt indien dieren worden geslacht, in een slachthuis, volgens rituele methoden. Zij meent dat de verordening de lidstaten echter niet verbiedt een algemeen verbod op het

onverdoofd slachten in te voeren, omdat die verordening niet verder gaat dan wat nodig is om haar doelstelling te verwezenlijken, namelijk het waarborgen van een geharmoniseerde aanpak ten aanzien van de normen voor het welzijn van dieren bij het doden.

A.64.2. De Vlaamse Regering wijst erop dat artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 uitdrukkelijk stelt dat de lidstaten nationale voorschriften kunnen aannemen die strekken tot een uitgebreidere bescherming van dieren bij het doden, onder meer bij het slachten volgens rituele methoden. Zij meent dat daaruit volgt dat er geen sprake is van een unierechtelijke waarborg die inhoudt dat slachtingen volgens rituele methoden niet onderworpen kunnen worden aan de vereiste van de voorafgaande verdoving. Zij stelt dat het Sloveense Grondwettelijk Hof recent ook in die zin heeft geoordeeld.

De Vlaamse Regering meent dat de verzoekende partijen uit de conclusie van de advocaat-generaal Wahl in de zaak nr. C-426/16 van het Hof van Justitie van de Europese Unie ten onrechte het besluit trekken dat een algemeen verbod op onverdoofd slachten in strijd zou zijn met de verordening. Zij is van oordeel dat de conclusie van de advocaat-generaal slechts een advies is, dat bovendien enkel betrekking heeft op de verplichting om gebruik te maken van erkende slachthuizen in de zin van de verordening. Zij meent dat uit die conclusie *a contrario* kan worden afgeleid dat de advocaat-generaal de toelaatbaarheid van het algemeen verbod van onverdoofd slachten erkent.

Volgens de Vlaamse Regering verlenen de verzoekende partijen een eigen interpretatie aan de bepalingen van de verordening. Zij wijst daarbij erop dat het enkel toekomt aan het Hof van Justitie van de Europese Unie om het recht van de Unie te interpreteren.

A.64.3. Wat de vereiste van de kennisgeving aan de Europese Commissie betreft, deelt de Vlaamse Regering in haar memorie van antwoord mee dat die kennisgeving ondertussen is gebeurd. Zij legt in dat kader een brief van 29 november 2017 van de Europese Commissie neer.

A.64.4. De Vlaamse Regering is van oordeel dat er geen aanleiding is om prejudiciële vragen te stellen aan het Hof van Justitie van de Europese Unie, omdat de draagwijdte van de verordening duidelijk is. In zoverre het Hof zou oordelen dat zulke vragen toch dienen te worden gesteld, meent zij dat er geen aanleiding is om het Hof van Justitie van de Europese Unie te verzoeken de gestelde vragen te behandelen overeenkomstig de versnelde procedure.

A.65.1. De Waalse Regering is van oordeel dat de verzoekende partijen met hun argumentatie elke betekenis ontnemen aan artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de verordening (EG) nr. 1099/2009, omdat elke maatregel die op basis van die bepaling zou worden genomen een discriminatie in het leven zou roepen. Zij meent dat de uitgebreidere bescherming van dieren, waarvan sprake in dat artikel, enkel betrekking kan hebben op maatregelen die ingaan tegen bepaalde religieuze riten. Zij is van oordeel dat de Europese wetgever de lidstaten heeft toegestaan om op dat vlak wetgevend op te treden, hen daarbij evenwel uitnodigend te zoeken naar een evenwicht tussen de diverse beginselen en belangen die in het geding zijn.

A.65.2. Wat de vereiste betreffende het naleven van de grondrechten betreft, doet de Waalse Regering gelden dat de decreetgever zich wel degelijk bewust was van het feit dat het bestreden decreet raakt aan de vrijheid van godsdienst, reden waarom hij bij de nadere uitwerking van de bepalingen van dat decreet heeft voorzien in bijzondere modaliteiten.

Wat het tweede middel in de zaak nr. 6821 betreft

A.66. Het tweede middel in de zaak nr. 6821 is afgeleid uit de schending van artikel 19 van de Grondwet, in samenhang gelezen met artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens, met de artikelen 18 en 27 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten en met artikel 10 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, doordat de bestreden bepalingen op onevenredige wijze afbreuk doen aan de vrijheid van godsdienst.

A.67.1. Volgens de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 houdt de vrijheid van godsdienst, zoals gewaarborgd bij de in het middel vermelde grondwets- en verdragsbepalingen, niet enkel de vrijheid in om te geloven (de interne godsdienstvrijheid), maar ook de vrijheid om zijn geloof tot uitdrukking te brengen (de externe godsdienstvrijheid). Zij zetten uiteen dat artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens

de externe godsdienstvrijheid ruim omschrijft : beschermd worden de eredienst, het onderwijzen ervan, de praktische toepassing ervan, alsook het onderhouden van de geboden en voorschriften.

Zij doen gelden dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, in een arrest van 27 juni 2000 (EHRM, 27 juni 2000, *Cha'are Shalom Ve Tsedek t. Frankrijk*), uitdrukkelijk heeft bevestigd dat de praktijk van het ritueel slachten onder de bescherming van artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens valt, en, in een arrest van 7 december 2010 (EHRM, 7 december 2010, *Jakóbski t. Polen*), dat het naleven van voedselvoorschriften een rechtstreekse uitdrukking vormt van iemands geloof in de praktijk, en aldus eveneens wordt beschermd door het voormelde artikel 9. Zij verwijzen in dit kader eveneens naar adviezen van de Belgische en de Nederlandse Raad van State en naar rechtspraak van het Duitse, het Poolse en het Oostenrijkse Grondwettelijk Hof.

A.67.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zijn van oordeel dat de strafbaarstelling van de joodse praktijk van het ritueel slachten een ernstige inmenging vormt in de vrijheid van godsdienst, omdat het de joden onmogelijk wordt gemaakt een rite die een essentieel onderdeel van hun godsdienst vormt, te voltrekken in het Vlaamse Gewest, en omdat het verbod de naleving van de joodse voedselvoorschriften bemoeilijkt, nu er in het Vlaamse Gewest geen *koosjer* vlees meer kan worden geproduceerd. Zij verwijzen in dit kader opnieuw naar adviezen van de Belgische en de Nederlandse Raad van State en naar rechtspraak van het Duitse, het Poolse en het Oostenrijkse Grondwettelijk Hof.

A.67.3. Dat het theoretisch mogelijk blijft om ritueel geslacht vlees in het Vlaamse Gewest in te voeren, doet volgens de verzoekende partijen niets af aan het feit dat de bestreden bepalingen wel degelijk een inmenging vormen in de godsdienstvrijheid, omdat het ritueel slachten op zich een religieuze praktijk uitmaakt, die bescherming geniet onder de vrijheid van godsdienst. Zij menen dat het Duitse Grondwettelijk Hof ook in die zin heeft geoordeeld.

Daarnaast zijn zij van oordeel dat het aanbod van *koosjer* vlees in België sterk zal afnemen ten gevolge van de bestreden bepalingen, mede gelet op het feit dat ook het Waalse Gewest een verbod op onverdoofd slachten heeft ingevoerd en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest een gelijksoortig verbod voorbereidt. Zij wijzen bovendien erop dat de orthodoxe joodse gemeenschap in België een van de grootste van Europa is, en dat er binnen Europa slechts enkele andere landen zijn met een sterke aanwezigheid van orthodoxe joden, namelijk Frankrijk, Nederland, Zwitserland en het Verenigd Koninkrijk. Zij stellen daarbij vast dat de orthodoxe joden in Frankrijk zelf op de invoer van *glatt* vlees zijn aangewezen, dat in Nederland een exportverbod op ritueel geslacht vlees bestaat, dat in Zwitserland een verbod op ritueel slachten bestaat en dat de invoer van vlees uit het Verenigd Koninkrijk wordt gehypothekeerd door de nakende uitstap van dat land uit de Europese Unie. Zij menen ten slotte dat bij het invoeren van vlees uit het buitenland, niet met zekerheid kan worden gewaarborgd dat dat vlees afkomstig is van dieren die werden geslacht overeenkomstig de religieuze voorschriften.

A.67.4. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zijn van oordeel dat uit het voormelde arrest *Cha'are Shalom Ve Tsedek* van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens niet kan worden afgeleid dat het bestreden decreet geen inmenging zou vormen in de vrijheid van godsdienst.

Ze wijzen erop dat de Franse regeling die aanleiding heeft gegeven tot dat arrest fundamenteel verschillend was van de regeling vervat in het bestreden decreet, omdat er in Frankrijk geen algemeen verbod op het onverdoofd slachten gold. Zij wijzen bovendien erop dat de zaak voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens betrekking had op religieuze slachtvoorschriften die bijzonder orthodox waren en die in Frankrijk slechts door een kleine minderheid van de joodse gemeenschap werden gevolgd, en dat het in die zaak ging om een religieuze gemeenschap die zelf de wijze had bepaald waarop de religieuze riten moeten worden voltrokken, wijze die door een minderheidsgroep binnen die gemeenschap als onverenigbaar met hun overtuigingen werd beschouwd.

Zij wijzen eveneens erop dat het voormelde arrest *Cha'are Shalom Ve Tsedek* niet alleen omstreden was binnen het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, wat blijkt uit het feit dat het slechts door een minimale meerderheid van rechters was aangenomen en uit het feit dat zeven van de zeventien rechters een *dissenting opinion* hebben geschreven, maar ook sterk werd bekritiseerd in de rechtsleer. Zij wijzen ook op het feit dat het arrest al achttien jaar oud is en dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, gelet op recentere oordelen van meerdere rechtsprekende en adviserende instanties van verscheidene Europese landen, vandaag waarschijnlijk anders zou beslissen. Uit de beslissingen en adviezen van die rechtsprekende en adviserende instanties leiden zij een groeiende Europese consensus af die inhoudt dat een algemeen verbod op onverdoofd ritueel slachten wel degelijk een inmenging vormt in de vrijheid van godsdienst.

A.67.5. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 betwisten niet dat het bevorderen van het dierenwelzijn een legitieme doelstelling is, maar zijn van oordeel dat er ook andere overwegingen een rol hebben gespeeld in het ontstaan van het bestreden decreet. Zij stellen vast dat tijdens de parlementaire voorbereiding enkel werd gedebatteerd over de rituele slachtingen en dat andere praktijken die het dierenwelzijn in het gedrang brengen, zoals de jacht, de visserij, de nerts- en pelsdierenfokkerijen, het uitvoeren van dierenexperimenten en de industriële vleesproductie, niet werden behandeld. Zij menen dan ook dat de decreetgever zich heeft gebaseerd op een selectieve verontwaardiging tegenover dierenleed, die enkel en alleen de joodse en islamitische gelovigen treft.

A.67.6. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zijn van oordeel dat, zelfs indien zou worden aanvaard dat de decreetgever met de bestreden bepalingen het bevorderen van het dierenwelzijn heeft nagestreefd, er geen redelijke verantwoording bestaat voor die bepalingen, vermits zij onevenredig zijn ten aanzien van die doelstelling. Zij menen dat de evenredigheidstoets te dezen uiterst strikt dient te gebeuren, omdat de bestreden bepalingen een grondrecht aantasten, omdat die bepalingen specifiek gericht zijn tegen gebruiken van kwetsbare minderheidsgroepen in de samenleving, wier stem in het politieke proces weinig of niet aan bod komt, omdat er een brede consensus bestaat onder de lidstaten van de Europese Unie en de verdragsstaten van de Raad van Europa om onverdoofd ritueel slachten toe te staan en omdat het bestreden decreet eenzijdig en zonder enige ernstige vorm van dialoog met de joodse gemeenschap tot stand is gekomen. Ze menen dat de selectieve verwijzing naar buitenlandse rechtsstelsels in de parlementaire voorbereiding getuigt van vooringenomenheid en ten onrechte de indruk wekt dat vooruitstrevende Europese landen onverdoofd religieus slachten verwerpen.

A.67.7. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 menen dat de bestreden bepalingen niet pertinent zijn ten aanzien van het doel dierenwelzijn te bevorderen. Zij doen gelden dat het niet afdoende is bewezen dat een correct uitgevoerde *shehita* (slachting van een dier overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften) een dier meer leed berokkent dan de slachtmethodes die worden gebruikt in de industriële slachthuizen. Zij wijzen erop dat in het joodse geloof buitengewoon veel belang wordt gehecht aan het welzijn van het dier. Zij menen dat ook een verdoving het dier ernstig leed kan berokkenen, omdat de methodes die daarbij worden gebruikt het dier pijn, angst en stress toebrengen. Zij verwijzen in dit kader naar rechtspraak van het Poolse Grondwettelijk Hof.

De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zijn daarnaast van oordeel dat de bestreden bepalingen niet noodzakelijk zijn om de doelstelling van dierenwelzijn te bereiken, omdat er alternatieve maatregelen mogelijk zijn die het dierenwelzijn bevorderen op een manier die de vrijheid van godsdienst minder inperkt. Zij verwijzen naar adviezen van de Raad van State, die erop heeft gewezen dat de decreetgever ook maatregelen had kunnen nemen die verzekeren dat de rituele slachting wordt uitgevoerd op een manier die het dier minimaal leed berokkent, zonder evenwel de voorafgaande verdoving van het dier op te leggen. Zij verwijzen in dit kader eveneens naar rechtspraak van het Poolse Grondwettelijk Hof.

Zij beklemtonen dat er te dezen geen sprake is van een conflict tussen twee grondrechten, maar wel van een conflict tussen een grondrecht en een doelstelling van algemeen belang, namelijk het dierenwelzijn. Zij menen dat, hoewel het welzijn van dieren toenemende aandacht geniet in onze samenleving, dieren geen rechtssubjecten zijn met een vergelijkbare status als mensen. Zij leiden daaruit af dat een maatregel die een grondrecht volledig miskent ten behoeve van het welzijn van dieren, onmogelijk als evenredig kan worden beschouwd. Zij verwijzen in dit kader naar adviezen van de Belgische en de Nederlandse Raad van State en naar rechtspraak van het Poolse, het Oostenrijkse en het Duitse Grondwettelijk Hof. Zij menen dat de onevenredigheid van de bestreden bepalingen eveneens volgt uit het feit dat zij de vrijheid van godsdienst op een zeer verregaande wijze inperken, terwijl zij slechts een minieme toename in het dierenwelzijn teweegbrengen. Zij beklemtonen dat de joodse gemeenschap maar een beperkt aantal dieren per jaar slacht. Zij menen dat de bepaling betreffende de toepassing van de techniek van de omkeerbare verdoving het bestreden decreet niet evenredig maakt ten aanzien van de nagestreefde doelstelling, vermits die techniek niet in overeenstemming is met de joodse voorschriften.

A.68.1. De Vlaamse Regering is van oordeel dat de grondwets- en verdragsbepalingen die de vrijheid van godsdienst waarborgen, niet elke daad die door een godsdienst of overtuiging is geïnspireerd, beschermen en niet in alle omstandigheden het recht om zich naar religieuze voorschriften of naar zijn overtuiging te gedragen, waarborgen. Zij wijst erop dat die bepalingen telkens voorzien in de mogelijkheid om de vrijheid van godsdienst te beperken, en dat artikel 19 van de Grondwet uitdrukkelijk stelt dat misdrijven die bij de uitoefening van de vrijheid van godsdienst worden gepleegd, gestraft kunnen worden.

A.68.2. Uit het arrest *Cha'are Shalom Ve Tsedek t. Frankrijk* van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens leidt de Vlaamse Regering af dat slachtingen volgens rituele methoden onder het toepassingsgebied vallen van de vrijheid van godsdienst. Zij wijst erop dat het Europees Hof zich in die zaak heeft uitgesproken over een weigering van de Franse autoriteiten om een joodse liturgische vereniging toegang te verlenen tot de slachthuizen met het oog op het uitvoeren van rituele slachtingen in overeenstemming met ultraorthodoxe voorschriften en dat het Hof heeft geoordeeld dat die weigering geen inmenging vormt in de vrijheid van godsdienst. Zij meent dat de redenering van het Europees Hof *in casu* per analogie dient te worden toegepast.

De Vlaamse Regering is van oordeel dat uit het voormelde arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens blijkt dat de vrijheid van godsdienst niet een recht omvat om zelf een dier te slachten volgens religieuze voorschriften. Uit dat arrest volgt, volgens haar, dat er enkel sprake zou kunnen zijn van een inmenging in de vrijheid van godsdienst, indien de betrokken regelgeving ervoor zou zorgen dat het voor ultraorthodoxe joden onmogelijk zou zijn om vlees te eten dat geslacht is in overeenstemming met hun religieuze voorschriften, wat echter niet het geval was vermits de Franse joden vlees konden verkrijgen in België.

De Vlaamse Regering meent dat het bestreden decreet gelovigen geenszins de mogelijkheid ontnemt om vlees te eten afkomstig van dieren die werden geslacht volgens rituele methoden, vermits er geen verbod bestaat op het invoeren van vlees dat aan die voorwaarden voldoet.

A.68.3. De Vlaamse Regering betwist de stelling van de verzoekende partijen dat het voormelde arrest *Cha'are Shalom Ve Tsedek* achterhaald zou zijn. Zij wijst erop dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in latere arresten heeft verwezen naar dat arrest. Zij meent ook dat de verschillen tussen de situatie die aan de grondslag lag van dat arrest en de context van het bestreden decreet, waar de verzoekende partijen naar verwijzen, geenszins kunnen leiden tot een andere beoordeling in rechte. Zij wijst in dit kader erop dat de standpunten van de joodse verzoekende partijen geenszins als een religieuze consensusopvatting kunnen worden beschouwd, en dat die standpunten, net zoals die van de verzoekende partij in de voormelde zaak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, als bijzonder orthodox dienen te worden bestempeld. Zij meent ook dat het bestaan van *dissenting opinions* de waarde van het voormelde arrest niet kan aantasten. Zij betwist ten slotte de stelling van de verzoekende partijen dat er een Europese consensus groeit omtrent de noodzaak van een uitzondering op het verdoofd slachten voor religieuze slachtingen. Zij wijst erop dat er vandaag nog maar slechts acht lidstaten van de Europese Unie onverdoofd slachten toelaten. Zij zet daarbij uiteen dat het slachten zonder voorafgaande bedwelming verboden is in Denemarken, Finland, Duitsland, IJsland, Cyprus, Slovenië, Zwitserland, Zweden, het Verenigd Koninkrijk en Nieuw-Zeeland, en dat in Estland, Finland, Letland en Slowakije de techniek van de « *post-cut stunning* » verplicht is voor religieuze slachtingen, inhoudende dat het dier op het moment van of onmiddellijk na de keelsnede bedwelmd wordt. Zij wijst eveneens erop dat Nieuw-Zeeland, hoewel het slachten zonder voorafgaande verdoving er verboden is, een belangrijke exporteur van *halal* vlees is, en dat dit land onder meer uitvoert naar Indonesië, Maleisië, Qatar, Saoedi-Arabië, de Verenigde Arabische Emiraten, Egypte, Jordanië, Koeweit en Oman.

A.68.4. De Vlaamse Regering is van oordeel dat het algemeen verbod op onverdoofd slachten van dieren volledig neutraal is en voor alle vormen van slachten van gewervelde dieren bestaat en meent dat een regeling die op neutrale wijze van toepassing is, in beginsel niet als een beperking van de uitoefening van de vrijheid van godsdienst kan worden beschouwd. Zij verwijst daarbij naar het arrest van het Hof van Justitie van de Europese Unie in de zaak nr. C-157/15.

A.68.5. Indien het Hof van oordeel zou zijn dat het algemeen verbod op onverdoofd slachten van dieren wel een inmenging zou vormen in de vrijheid van godsdienst, is de Vlaamse Regering van oordeel dat het verbod noodzakelijk is in een democratische samenleving, aan een dwingende maatschappelijke behoefte beantwoordt en evenredig is met de door de decreetgever nagestreefde doelstellingen.

Zij meent dat het bestreden decreet een wettig doel nastreeft, namelijk de bescherming van de volksgezondheid en van de openbare orde, en verwijst daarbij naar rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens en naar adviezen van de Raad van State. De maatregel is volgens haar noodzakelijk in een democratische samenleving, vermits het onverdoofd slachten onverenigbaar is met het streefdoel van de decreetgever om elk vermijdbaar dierenleed te bannen. Zij verwijst daarbij naar wetenschappelijke studies waaruit zou blijken dat dieren onnodig lijden bij het onverdoofd slachten. Zij is van oordeel dat minder beperkende maatregelen nooit kunnen verhinderen dat een belangrijke aantasting van het dierenwelzijn blijft bestaan. In zoverre de verzoekende partijen aanvoeren dat er ter zake geen wetenschappelijke eensgezindheid bestaat, is de Vlaamse Regering van oordeel dat zij het discussiepunt verdraaien. Zij meent immers dat op basis van talrijke wetenschappelijke studies is vastgesteld dat het onverdoofd slachten een vermijdbaar lijden met zich

meebrengt waaraan tegemoetgekomen wordt door de voorafgaande verdoving. Zij meent dat de maatregel eveneens evenredig is met de nagestreefde doelstellingen, omdat hij de gelovigen niet verhindert vlees te eten dat afkomstig is van dieren die volgens hun rituele methoden zijn geslacht. Zij verwijst daarbij naar de parlementaire voorbereiding van het bestreden decreet en leidt eruit af dat het invoeren van vlees een dagelijkse praktijk is en dat de vleeshandel een wereldwijde handel is. Zij wijst in dit kader erop dat in 2015 96,45 % van het schapen- en geitenvlees was ingevoerd. Zij meent ook dat het argument van de verzoekende partijen dat ingevoerd vlees geen volwaardig alternatief zou zijn daar de oorsprong ervan niet met zekerheid kan worden vastgesteld, niet overeenstemt met de realiteit. Zij meent ook dat de adviezen van de Raad van State, waar de verzoekende partijen zich op baseren, vertrekken vanuit de foute stelling dat het verbod op het onverdoofd slachten bepaalde gelovigen de mogelijkheid ontnemt om vlees te eten dat afkomstig is van dieren die werden geslacht overeenkomstig hun rituele methoden.

Bovendien wijst zij erop dat het bestreden decreet voorziet in een alternatief voor de geloofsgemeenschappen bij het slachten volgens rituele methoden en dat dat decreet niet kan worden beschouwd als een alleenstaande maatregel, omdat tal van andere maatregelen werden genomen om het dierenwelzijn te verbeteren.

A.69.1. De Waalse Regering betwist niet dat een slachting van dieren overeenkomstig de religieuze voorschriften dient te worden beschouwd als een religieuze rite in de zin van de in het middel vermelde verdragsbepalingen. Zij meent evenwel dat het bestreden decreet geen schending inhoudt van die bepalingen. Zij doet gelden dat de inmenging in de vrijheid van godsdienst die de bestreden bepalingen veroorzaken, in ieder geval een wettelijke grondslag heeft. Zij meent daarnaast dat de bestreden bepalingen een wettig doel nastreven, namelijk het bevorderen van het dierenwelzijn, dat deel uitmaakt van de goede zeden, zoals bedoeld in artikel 9, lid 2, van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens.

Zij is van oordeel dat het bevorderen van het dierenwelzijn dient te worden beschouwd als beantwoordend aan een maatschappelijke behoefte, die niet uitsluitend is ontstaan ten gevolge van het optreden van de Vlaamse decreetgever.

De Waalse Regering is van oordeel dat artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de verordening (EG) nr. 1099/2009 uitdrukkelijk erin voorziet dat de lidstaten van de Europese Unie kunnen afwijken van de uitzondering op de verplichting om verdoofd te slachten, vervat in artikel 4, lid 4, van die verordening. Zij wijst erop dat er binnen de Europese Staten geen consensus bestaat met betrekking tot de voorrang van de religieuze riten op het dierenwelzijn, en dat, hoewel in sommige Staten door middel van wetgevend optreden, dan wel door middel van rechtspraak, wordt uitgegaan van zulk een voorrang, in andere Staten (Denemarken, Zweden, Griekenland, Finland, Zwitserland, Liechtenstein, IJsland en Noorwegen), een algemene verplichting geldt om dieren verdoofd te slachten. Zij verwijst naar het arrest nr. 66/2015 van het Hof, waaruit zij afleidt dat, ten eerste, de enkele omstandigheid dat de ene lidstaat van de Europese Unie voor een ander stelsel van bescherming van dieren heeft gekozen dan de andere, geen invloed heeft op de beoordeling van de noodzaak en de evenredigheid van bepalingen die door het Hof dienen te worden beoordeeld en, ten tweede, de Europese Commissie heeft geoordeeld dat dierenbescherming een gevoelig onderwerp is waarover door de bevolking van de lidstaten, afhankelijk van de sociale, culturele en religieuze kenmerken van de desbetreffende maatschappij, zeer verschillend kan worden gedacht, zodat de lidstaten zich in de beste positie bevinden om gepaste maatregelen te treffen.

A.69.2. De Waalse Regering is van oordeel dat de decreetgever bij het aannemen van het bestreden decreet heeft gezocht naar een evenwicht tussen, enerzijds, het welzijn van dieren en de publieke moraal die op dat vlak is ontstaan en, anderzijds, de vrijheid van godsdienst. Zij beklemtoont dat het toekomt aan de decreetgever, en niet aan de verzoekende partijen, om te dezen te beoordelen op welke wijze dat evenwicht kan worden bereikt.

A.69.3. De Waalse Regering is van oordeel dat de meerderheid van de wetenschappelijke wereld het standpunt inneemt dat een verdoving van een dier bij de slachting ervan de pijn doet verminderen en verwijst daarbij naar meerdere adviezen van instanties en van deskundigen, die onder meer werden uitgebracht naar aanleiding van de parlementaire voorbereiding van het bestreden decreet. Zij meent dat de verzoekende partijen, die het tegenovergestelde beweren, zich aansluiten bij een minderheidsvisie binnen die wetenschappelijke wereld.

A.69.4. De Waalse Regering betwist de stelling van de verzoekende partijen dat de mogelijkheid om *koosjer* vlees uit andere landen in te voeren niet kan worden beschouwd als een afdoende alternatief voor het slachten van dieren overeenkomstig de religieuze voorschriften en verwijst daarbij naar het arrest

Cha'are Shalom Ve Tsedek t. Frankrijk van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Zij meent dat, gelet op het beperkte aandeel van *koosjer* vlees in de totale productie van vlees in België, de mogelijkheid tot het invoeren van vlees dat voldoet aan de joodse religieuze voorschriften voldoende tegemoetkomt aan de vleesbehoeften van de joodse gemeenschap in het Vlaamse Gewest.

Wat het derde middel in de zaak nr. 6821 betreft

A.70. Het derde middel in de zaak nr. 6821 is afgeleid uit de schending van de artikelen 19, 21 en 27 van de Grondwet, gelezen in samenhang met de artikelen 9 en 11 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens en met de artikelen 10 en 12 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie.

A.71.1. In een eerste onderdeel van hun derde middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 aan dat het bestreden decreet afbreuk doet aan het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat en de autonomie van de geloofsgemeenschappen door een religieuze rite strafbaar te stellen, tenzij die wordt voltrokken op de wijze die zij voorschrijven.

A.71.2. Uit de rechtspraak van het Hof leiden de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 af dat de artikelen 19 en 21, eerste lid, van de Grondwet en artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat waarborgen en dat dit beginsel onder meer inhoudt dat de Staat zich niet mag uitspreken over de legitimiteit van de geloofsovertuigingen en over de wijze waarop die worden geuit. Zij verwijzen naar adviezen van de Raad van State, waaruit blijkt dat de overheid zich moet onthouden van inmenging in godsdienstige debatten inzake de inhoud en de strekking van religieuze overtuigingen. Uit rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens leiden zij af dat het autonoom functioneren van religieuze gemeenschappen onontbeerlijk is in een pluralistische democratische samenleving.

A.71.3. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zetten uiteen dat artikel 3 van het bestreden decreet bepaalt dat als dieren worden geslacht volgens speciale methoden die vereist zijn voor religieuze rituelen, de bedwelming omkeerbaar is en de dood van het dier niet het gevolg van de bedwelming is. Artikel 5 van het bestreden decreet bepaalt verder dat, bij runderen, de verdoving tijdelijk ook onmiddellijk na het kelen mag plaatsvinden, namelijk tot wanneer de omkeerbare bedwelming volgens de Vlaamse Regering ook op runderen praktisch toepasbaar is. Zij menen dat de decreetgever aldus tot in detail heeft voorgeschreven hoe een bepaalde religieuze praktijk, namelijk het ritueel slachten van dieren, door gelovigen dient te worden uitgevoerd. De decreetgever heeft volgens hen aldus onmiskenbaar uitspraak gedaan over de legitimiteit van een bepaalde religieuze rite, wat volgens hen ingaat tegen het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat. Zij zijn van oordeel dat de decreetgever zich de bevoegdheid heeft toegeëigend om te beslissen dat de omkeerbare voorafgaande verdoving vanuit het perspectief van de joodse godsdienst aanvaardbaar is, terwijl zulk een bevoegdheid niet toekomt aan de Staat.

A.71.4. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 menen dat het bestreden decreet niet kan worden voorgesteld als een neutrale maatregel, omdat het overduidelijk is dat de joden en de moslims worden benadeeld. Zij menen dat aan de neutraliteitsvereiste niet is voldaan wanneer de overheid zich enkel ogenschijnlijk neutraal opstelt, en dat die vereiste juist inhoudt dat de overheid geen maatregelen neemt die een bijzonder nadelige impact hebben op welbepaalde religieuze groepen. Uit de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens leiden zij af dat de neutraliteitsverplichting niet als een louter negatieve onthoudingsplicht voor de Staat kan worden beschouwd, maar ook als een positieve verplichting om het belijden van verscheidene religies en geloofsovertuigingen mogelijk te maken.

A.72.1. In een tweede onderdeel van hun derde middel voeren de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 aan dat het bestreden decreet afbreuk doet aan het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat en de autonomie van de geloofsgemeenschappen door aan de Vlaamse Regering op te dragen om eigenmachtig de bekwaamheidsvereisten, de aanstellingsmodaliteiten en de opleiding en examens van de offeraars vast te stellen.

A.72.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zetten uiteen dat artikel 16, § 2, tweede lid, van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, vóór de wijziging ervan bij artikel 4 van het bestreden decreet, erin voorzag dat de Koning kon bepalen dat sommige rituele slachtingen in erkende slachthuizen moesten worden uitgevoerd, door offeraars daartoe gemachtigd door de vertegenwoordigers van de eredienst. Zij menen dat de decreetgever aldus aanvaardde dat het aan de vertegenwoordigers van de eredienst toekwam om autonoom offeraars, als bedienaren van de eredienst, aan te wijzen overeenkomstig de daartoe

binnen de godsdienst geldende bekwaamheidsvereisten en religieuze voorwaarden en criteria. In het gewijzigde artikel 16 van de voormelde wet van 14 augustus 1986 heeft de decreetgever evenwel geen uitzonderingen of speciale modaliteiten opgenomen inzake de offeraars die de rituele slachtingen verrichten. Zij stellen vast dat de Vlaamse Regering gemachtigd wordt om eveneens voor de offeraars de voorwaarden voor de bekwaamheid te bepalen, met inbegrip van de inhoud en de organisatie van de opleidingen en de examens van de offeraars, alsook de voorwaarden inzake de afgifte, de intrekking en de schorsing van de getuigschriften die in dat kader zijn uitgereikt. Zij zijn van oordeel dat een dergelijke ruime delegatie aan de uitvoerende macht manifest indruist tegen het grondwettelijk beginsel van de inwendige organisatieautonomie van de geloofsgemeenschappen.

A.72.3. Uit de rechtspraak van het Hof leiden de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 af dat de artikelen 19 en 21 van de Grondwet en artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens de vrijheid van inwendige organisatie van de geloofsgemeenschappen waarborgen. Zij wijzen erop dat het Hof heeft geoordeeld dat de autonomie van de geloofsgemeenschappen onmisbaar is voor het pluralisme in een democratische samenleving en derhalve de kern zelf raakt van de vrijheid van godsdienst. Zij menen dat het bestreden decreet inbreuk maakt op artikel 21 van de Grondwet dat voorschrijft dat de Staat niet het recht heeft zich te bemoeien met de benoeming of de installatie der bedienaren van enige eredienst. Uit rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens leiden zij af dat het recht van gelovigen op de vrijheid van eredienst de verwachting omvat dat het religieuze gemeenschappen toegestaan zal worden om vreedzaam te functioneren, vrij van arbitraire overheidsinterventie. Zij wijst erop dat de overheid de vormverscheidenheid van religieuze gemeenschappen dan ook dient te respecteren.

A.72.4. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 erkennen dat de interne organisatieautonomie van religieuze gemeenschappen weliswaar niet uitsluit dat de overheid in bepaalde aangelegenheden mag verwachten dat zij een gezamenlijke gesprekspartner aanwijst, op wie de overheid een beroep kan doen voor de burgerrechtelijke gevolgen van het bestaan van die godsdienst, zoals bijvoorbeeld met het oog op de aanwijzing van de door de godsdienst erkende offeraars. Uit de rechtspraak van het Hof leiden zij evenwel af dat enkel in buitengewone omstandigheden een zeer beperkte inmenging aanvaard is door de wetgevende macht. Ze besluiten dat de ruime delegatie aan de uitvoerende macht waarin is voorzien en die toelaat zich te mengen in diverse aspecten van de interne religieuze organisatieautonomie geenszins voldoet aan de strikte voorwaarden gesteld in de rechtspraak van het Hof.

A.73.1. Met betrekking tot het eerste onderdeel van het middel, is de Vlaamse Regering van oordeel dat artikel 21, eerste lid, van de Grondwet de vrijheid van de religieuze organisatie waarborgt, maar dat die vrijheid de overheid niet verhindert om bij het organiseren van de werking van de Staat in te grijpen in de uitoefening van de eredienst, in zoverre het verenigbaar is met de religieuze harmonie en verdraagzaamheid. Zij meent dat die verenigbaarheid dient te worden beoordeeld rekening houdend met de ruime beleidsvrijheid waarover de overheid beschikt bij het organiseren van de werking van de Staat.

A.73.2. De Vlaamse Regering is van oordeel dat het uitbreiden van het verbod op onverdoofd slachten tot slachtingen volgens rituele methoden een neutrale maatregel is, die geen enkele vorm van partijdigheid inhoudt ten aanzien van een bepaalde godsdienst. Zij meent dat uit de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens blijkt dat zulk een neutrale maatregel niet kan worden geïnterpreteerd als een maatregel waarbij de decreetgever zich uitspreekt over de legitimiteit van de geloofsovertuigingen of over de wijze waarop die worden geuit. Zij wijst erop dat het bestreden decreet de slachtingen volgens rituele methoden niet in het geding brengt, maar enkel de afwezigheid van een verdoving. Het alternatief dat wordt geboden in de vorm van een omkeerbare verdoving, kan volgens haar niet worden opgevat als een interpretatie van religieuze voorschriften, doch enkel als een afzwakking van het algemeen verbod op onverdoofd slachten. Zij wijst erop dat het omkeerbaar verdoven wereldwijd op grote schaal wordt toegepast en als een alternatief ter beschikking wordt gesteld aan de verschillende geloofsgemeenschappen.

A.73.3. In zoverre de verzoekende partijen verwijzen naar de positieve verplichting van de Staat om te zorgen voor pluralisme en tolerantie in de samenleving, erkent de Vlaamse Regering dat zulk een plicht op de Staat rust. Zij meent echter dat het niet alleen om een plicht van de Staat gaat, maar ook om een plicht van het individu en van de religieuze overheden. Zij betwist dat uit de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens zou kunnen worden afgeleid dat op de Staat een positieve verplichting rust om het onverdoofd slachten van dieren toe te laten.

A.73.4. Voor het overige verwijst de Vlaamse Regering naar haar argumentatie bij het tweede middel in de zaak nr. 6821.

A.73.5. Met betrekking tot het tweede onderdeel van het middel, is de Vlaamse Regering van oordeel dat de mogelijkheid voor de Vlaamse Regering om de bekwaamheid na te gaan van de functionaris voor het dierenwelzijn, het personeel in de slachthuizen en de personen die betrokken zijn bij het doden van dieren, met inbegrip van de inhoud en de organisatie van de opleidingen en de examens, en de afgifte, de intrekking en de schorsing van de getuigschriften die in dat kader zijn uitgereikt, eveneens een neutrale maatregel is. Zij meent dat die maatregel is ingegeven opdat tijdens het slachtproces algemene verbeteringen op het vlak van dierenwelzijn kunnen worden doorgevoerd. De Vlaamse Regering is van oordeel dat er geen onderscheid kan worden gemaakt in de vereisten van bekwaamheid wat betreft de personen die de dieren slachten. Zij stelt dat de bestreden maatregel er niet aan in de weg staat dat offeraars gemachtigd door vertegenwoordigers van de eredienst ook een getuigschrift van vakbekwaamheid behalen.

A.73.6. Voorts merkt de Vlaamse Regering op dat de bestreden bepaling die de Vlaamse Regering machtigt om dergelijke regels uit te werken, uitvoering geeft aan de voorschriften in de verordening (EG) nr. 1099/2009. Artikel 7 van de verordening bepaalt immers dat slachten dient te gebeuren door personeel dat een getuigschrift van vakbekwaamheid heeft, waarvan de modaliteiten zijn bepaald in artikel 21. Ze meent overigens dat het principe van het vrije verkeer van diensten de beperking van de toegang tot het beroep van de offeraar niet toelaat.

A.73.7. De Vlaamse Regering is van oordeel dat de bestreden maatregel geenszins kan worden geïnterpreteerd als een inmenging in de interne organisatie van de geloofsgemeenschappen. In tegenstelling tot wat de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 beweren, meent ze dat offeraars niet gelijkgesteld kunnen worden aan de bedienaren van de eredienst zoals vermeld in artikel 21 van de Grondwet. Zij meent dat de rechtspraak van het Hof inzake godsdienstonderwijs waar de verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 naar verwijzen, niet per analogie kan worden toegepast op de regels inzake het slachten van dieren.

A.74. De Waalse Regering is van oordeel dat de decreetgever op geen enkele wijze heeft beoogd de religieuze rituelen en praktijken van een of andere godsdienst te beoordelen, en dat de bestreden bepalingen niet kunnen worden voorgesteld als een oordeel van de decreetgever over de vraag of een slachting na omkeerbare verdoving al dan niet als een rituele slachting dient te worden beschouwd. Bij het zoeken naar alternatieven met het oog op het eerbiedigen van de voorschriften van de verordening (EG) nr. 1099/2009 en met het oog op het tegemoetkomen aan de aanbevelingen van de Raad van State, heeft de decreetgever, volgens haar, die verdovingsmethode in aanmerking genomen waarmee het dierenwelzijn en de praktijk van de religieuze rituelen het best met elkaar kunnen worden verzoend. Met de bepaling betreffende de omkeerbare verdoving zou de decreetgever aldus enkel de grenzen hebben bepaald waarbinnen het slachten van dieren als aanvaardbaar kan worden beschouwd in het kader van het dierenwelzijn. Zij meent dat de decreetgever enkel heeft gezocht naar een evenwicht tussen het dierenwelzijn en de vrijheid van godsdienst, en dat de decreetgever bevoegd dient te worden geacht om in het kader van het wetgevend proces rekening te houden met de evolutie van de goede zeden. Voor het overige meent zij dat het enkel aan de religieuze overheden toekomt te oordelen over de verenigbaarheid van de religieuze voorschriften met de bestreden bepalingen.

Wat het vierde middel in de zaak nr. 6821 betreft

A.75. Het vierde middel in de zaak nr. 6821 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, gelezen in samenhang met artikel 14 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens en met de artikelen 20, 21 en 22 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, doordat de bestreden bepalingen, zonder redelijke verantwoording, een verschil in behandeling in het leven roepen tussen, enerzijds, de personen die dieren doden bij het uitoefenen van de jacht of de visvangst of bij het bestrijden van schadelijke organismen en, anderzijds, de personen die dieren doden volgens bijzondere slachtmethodes, voorgeschreven door de ritus van een eredienst.

A.76.1. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zijn van oordeel dat de in het middel vermelde categorieën van personen vergelijkbaar zijn, omdat het in beide gevallen gaat om personen die dieren opzettelijk doden, zonder dat daartoe een acute en dwingende noodzaak bestaat. Zij menen dat het doden van dieren in beide gevallen vermijdbaar is, vermits de mens niet verplicht is vlees te eten of voor zijn ontspanning dieren te doden. Bovendien gaat het in beide gevallen om gewervelde dieren, waarvan wetenschappelijk bewezen is dat zij pijn en angst kunnen voelen.

A.76.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zijn van oordeel dat er geen enkele objectieve en redelijke verantwoording bestaat voor het bestreden verschil in behandeling. Zij wijzen erop dat de jacht, de

visvangst en de bestrijding van schadelijke organismen geenszins activiteiten zijn die specifiek worden beschermd door een grondrecht, terwijl het ritueel slachten van dieren en het consumeren van vlees dat wordt verkregen met naleving van de religieuze voorschriften, vallen onder de bescherming van de vrijheid van godsdienst. Zij verwijzen naar rechtspraak van het Duitse Grondwettelijk Hof, waarin werd geoordeeld dat de wetgever geen uitzondering op het vereiste van voorafgaande verdoving kan invoeren voor de jacht of de bestrijding van ongedierte, zonder in die uitzondering ook te voorzien voor de rituele slachting van dieren en dat praktische overwegingen, ingegeven door traditie en maatschappelijke aanvaarding, het verschil in behandeling niet kunnen verantwoorden. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 menen dat de bestreden bepalingen een indirecte discriminatie op grond van geloof en etnische afstamming inhouden, omdat de culturele tradities van de autochtone meerderheid, zoals de jacht en de visvangst, worden uitgesloten van het vereiste van de voorafgaande verdoving, terwijl dat niet het geval is voor de religieuze en culturele tradities van religieuze en etnische minderheden. Zij menen bovendien dat de decreetgever, door niet alleen de recreatievisserij vrij te stellen van het vereiste van voorafgaande verdoving, maar alle visserij, een ruimere vrijstelling heeft ingevoerd dan die bepaald in artikel 1, lid 3, van de verordening (EG) nr. 1099/2009.

A.76.3. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 zijn van oordeel dat het niet juist is dat een verdoving technisch onmogelijk zou zijn in het geval van de jacht, de visvangst en het doden van schadelijke organismen. Zelfs indien zou worden aanvaard dat een verdoving technisch onmogelijk is of bijzonder moeilijk is, dan nog is er volgens de verzoekende partijen geen verantwoording voor het feit dat geen uitzondering wordt gemaakt voor religieuze riten.

A.77.1. De Vlaamse Regering is in hoofdorde van oordeel dat de activiteiten van de jacht, de visvangst en het bestrijden van schadelijke organismen worden uitgeoefend in een context die dermate verschilt van die betreffende het slachten van gekweekte dieren dat de door de verzoekende partijen aangehaalde personen niet kunnen worden beschouwd als vergelijkbare categorieën van personen. Zij meent dat het, gelet op de aard van de activiteit die jagers, vissers en bestrijders van schadelijke organismen uitoefenen, onmogelijk is voor hen te voorzien in een verplichting van voorafgaande verdoving. Zij wijst erop dat de betrokken dieren, overeenkomstig artikel 15, tweede lid, van de wet van 14 augustus 1986, volgens de meest selectieve, de snelste en de minst pijnlijke methode dienen te worden gedood, en dat specifieke regelgeving van toepassing is op de jacht en de visvangst.

A.77.2. In ondergeschikte orde is de Vlaamse Regering van oordeel dat het betwiste verschil in behandeling redelijk is verantwoord, gelet op het door de decreetgever nagestreefde doel om vermijdbaar lijden van dieren te voorkomen in zoverre het technisch mogelijk is. Zij doet gelden dat voor alle uitzonderingen die in het bestreden decreet zijn opgenomen er sprake is van een technische onmogelijkheid om een voorafgaande verdoving te vereisen. Zij meent aldus dat de uitzonderingen op het onverdoofd slachten niet zijn ingegeven door traditie en maatschappelijke aanvaarding. De Vlaamse Regering wijst ook erop dat de Europese regelgever zelf de bescherming van het dierenwelzijn anders aanvoelt bij culturele of sportieve activiteiten, vermits de verordening (EG) nr. 1099/2009 niet van toepassing is op dieren die gedood worden naar aanleiding van zulke activiteiten. Zij meent dat het slachten van dieren volgens rituele methoden, overeenkomstig de voormelde verordening, niet kan worden beschouwd als een cultureel evenement, omdat de productie van vlees bij rituele slachtingen aanzienlijk is, en dit in tegenstelling tot de door de verordening beoogde culturele en sportieve activiteiten.

De Vlaamse Regering doet eveneens gelden dat talrijke wetenschappelijke studies hebben aangetoond dat het slachten van dieren zonder voorafgaande bedwelming een ernstige aantasting van het dierenwelzijn teweegbrengt en dat de Belgische vleesmarkt voor een groot deel bestaat uit vlees dat in België wordt geslacht volgens rituele methoden en dat bestemd is voor uitvoer naar het buitenland. Zij verwijst naar cijfers van de Waalse slachthuizen, waaruit zou blijken dat in 2014 in Wallonië 6,35 % van de 190.495 geslachte runderen en 35,8 % van de 13.282 geslachte schapen onverdoofd werd geslacht. Zij meent dan ook dat het aantal dieren dat onverdoofd wordt geslacht niet mag worden onderschat. Zij voegt nog eraan toe dat uit sociologisch onderzoek blijkt dat negen op de tien Belgen tegen het onverdoofd slachten zijn en leidt eruit af dat er een groot maatschappelijk draagvlak bestaat voor het bestreden decreet. Ze wijst erop dat er in verschillende Europese landen een algemeen verbod op onverdoofd slachten bestaat en dat in andere landen de methode van de « *post-cut stunning* » (verdoving van het dier op het moment van of onmiddellijk na de keelsnede) verplicht is. De Vlaamse Regering meent ten slotte dat de evenredigheid van de maatregel eveneens blijkt uit het feit dat het de gelovigen niet onmogelijk wordt gemaakt om geïmporteerd vlees te eten dat afkomstig is van dieren die volgens religieuze methoden zijn geslacht.

A.77.3. In zoverre de verzoekende partijen aanvoeren dat het bestreden decreet een indirecte discriminatie op grond van geloof en etnische afstamming inhoudt, is de Vlaamse Regering van oordeel dat het algemeen verbod op het onverdoofd slachten van dieren niet met zich meebrengt dat personen gekenmerkt door een bepaald beschermd criterium op een bijzondere wijze worden benadeeld in vergelijking met andere personen. Zij meent aldus in hoofdorde dat er geen sprake is van een indirect onderscheid.

In ondergeschikte orde meent de Vlaamse Regering dat het indirecte onderscheid objectief gerechtvaardigd is door een legitiem doel en dat de middelen voor het bereiken van dat doel passend en noodzakelijk zijn. Zij doet daarbij gelden dat het onverdoofd slachten onverenigbaar is met het streefdoel van de decreetgever om elk vermijdbaar dierenleed te bannen en dat minder beperkende maatregelen nooit kunnen verhinderen dat een belangrijke aantasting van het dierenwelzijn blijft bestaan. Zij is van oordeel dat het bestreden decreet eveneens evenredig is ten aanzien van de nagestreefde doelstelling, omdat, gelet op het feit dat er geen enkele restrictie is om vlees in te voeren in het Vlaamse Gewest, er geen enkele reden is om aan te nemen dat gelovigen niet meer over de mogelijkheid zullen beschikken om vlees te eten van een dier dat overeenkomstig de voorschriften van hun geloof is geslacht. Zij wijst bovendien erop dat het bestreden decreet aan de geloofsgemeenschappen een alternatief aanbiedt bij het slachten volgens rituele methoden en dat dit decreet niet kan worden voorgesteld als de enige maatregel die in het kader van de Belgische context werd genomen ter bevordering van het welzijn van dieren.

A.78. De Waalse Regering is van oordeel dat de categorieën van personen die de verzoekende partijen tegenover elkaar stellen, niet vergelijkbaar zijn, vanwege de verschillende aard van de context waarin een dier wordt gedood. Zij wijst erop dat dieren die geslacht worden in een slachthuis zich niet in vrijheid bevinden en onder het toezicht staan van een persoon, terwijl de jacht en de visvangst betrekking hebben op dieren die noch gedomesticeerd, noch in vrijheid zijn. In zoverre het Hof van oordeel zou zijn dat de bedoelde categorieën van personen wel vergelijkbaar zouden zijn, is de Waalse Regering van oordeel dat de voormelde elementen het verschil in behandeling redelijk verantwoorden.

Ten aanzien van de memories van tussenkomst

Wat de memorie van tussenkomst van Moishe Friedman betreft

A.79.1. Moishe Friedman zet uiteen dat hij rabbijn is te Antwerpen en dat hij jarenlang actief is geweest als opperrabbijn van de joodse orthodoxe gemeenschap te Wenen. Hij doet gelden dat hij al jaren actief is op het gebied van *koosjer* voedsel en dat hij in het verleden *koosjer* voedsel heeft gecertificeerd. Hij meent dat zijn belang eveneens voortvloeit uit de omstandigheid dat de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816, volgens hem ten onrechte, beweren dat zij alle joden in België, met inbegrip van diegenen die niet *koosjer* eten, vertegenwoordigen. Hij doet gelden dat die verzoekende partijen behoren tot een extremistische en fundamentalistische fractie van de joodse gemeenschap. Hij meent eveneens dat hij belang erbij heeft dat het vlees dat hij en zijn gezin consumeren afkomstig is van dieren die volgens de ware joodse voorschriften worden geslacht, wat volgens hem inhoudt dat het dier dient te worden verdoofd vóór het slachten ervan.

A.79.2. De verzoekende partijen in de zaken nrs. 6816 en 6819 betwisten dat Moishe Friedman een belang heeft bij zijn tussenkomst, omdat hij niet rechtstreeks zou kunnen worden geraakt door een beslissing van het Hof. Zij doen gelden dat de tussenkommende partij noch bij een vernietiging van het bestreden decreet, noch bij een verwerping van het beroep, wordt verhinderd vlees te eten dat afkomstig is van dieren die verdoofd werden geslacht. Zij betwisten bovendien dat de tussenkommende partij rabbijn is en doen gelden dat hij niet kan worden beschouwd als een vertegenwoordiger van de joodse gemeenschap.

A.80. Moishe Friedman is van oordeel dat het bestreden decreet de vrijheid van godsdienst niet schendt, omdat het joodse geloof geen verbod bevat om dieren verdoofd te slachten en evenmin een plicht om dieren onverdoofd te slachten. Het argument dat het jodendom vlees zou verbieden dat afkomstig is van een dier dat onomkeerbaar ziek of verwond is, doet volgens hem niet ter zake, vermits het verdoven van het dier vóór het slachten ervan, dat dier noch verwondt, noch doodt. Hij doet gelden dat de omkeerbare verdoving met zich meebrengt dat het dier, wanneer het niet wordt geslacht, na anderhalve minuut opnieuw bij bewustzijn is, waaruit volgens hem blijkt dat het slachten na een omkeerbare verdoving volledig in overeenstemming is met de joodse religieuze voorschriften. Hij meent dat wetenschappelijke studies hebben aangetoond dat het onverdoofd slachten dieren veel pijn en stress berokkent. Hij doet gelden dat vele Talmoedgeleerden om die reden van oordeel zijn dat het onverdoofd slachten van dieren ingaat tegen het joodse geloof. Zelfs wanneer er een dwingend religieus voorschrift zou bestaan om onverdoofd te slachten, is Moishe Friedman van oordeel dat het

bestreden decreet de vrijheid van godsdienst niet schendt, omdat de beperking van die vrijheid een wettelijke grondslag heeft, een legitiem doel nastreeft en noodzakelijk is in een democratische samenleving.

A.81. Moïshe Friedman is eveneens van oordeel dat het bestreden decreet de artikelen 10 en 11 van de Grondwet niet schendt, in zoverre het een verschil in behandeling in het leven roept tussen de jacht en de visvangst, enerzijds, en het slachten overeenkomstig religieuze riten, anderzijds. Hij doet gelden dat dit verschil in behandeling verantwoord is, vermits er bij de jacht en de visvangst geen mogelijkheid bestaat om het dier vooraf te verdoven, en dit in tegenstelling tot hetgeen het geval is bij het slachten van dieren in een slachthuis.

Wat de memorie van tussenkoms van de bvba « Kosher Poultry » en anderen betreft

A.82. De tussenkomsende partijen wensen tussen te komen in de zaken nrs. 6816 en 6821, dan wel alleen in de zaak nr. 6821, en zijn van oordeel dat zij allen doen blijken van een belang bij hun tussenkoms. De eerste tussenkomsende partij in de zaken nrs. 6816 en 6821, de bvba « Kosher Poultry », zet uiteen dat zij een in het Vlaamse Gewest gevestigde kippenslachterij is die gespecialiseerd is in het onverdoofd *koosjer* slachten van gevogelte. De overige tussenkomsende partijen zetten uiteen dat zij particulieren zijn die *koosjer* vlees nuttigen. De eerste tussenkomsende partij in de zaak nr. 6821, het Centraal Israëlitisch Consistorie van België, zet haar belang bij de tussenkoms op dezelfde wijze uiteen als haar belang bij het beroep tot vernietiging in de zaak nr. 6816. De tweede tot de achtste tussenkomsende partij doen gelden dat zij in het Waalse en in het Vlaamse Gewest erkende vertegenwoordigingsorganen zijn van de israëlitische gemeenschap, die de bevoegdheid hebben om controle uit te oefenen op het uitvoeren van de *shehita*. De negende tot de vijftiende tussenkomsende partij zetten uiteen dat zij rabbijnen, bestuursleden en bedienaars van de eredienst van in België erkende joodse gemeenschappen zijn, en wijzen erop dat zij niet alleen in die hoedanigheid wensen tussen te komen, maar ook in hun hoedanigheid van aanhangers van het joodse geloof. De zestiende tussenkomsende partij zet uiteen dat zij een overkoepelende organisatie van alle joodse verenigingen en organisaties in het Vlaamse landsgedeelte is. De zeventiende tussenkomsende partij zet uiteen dat hij *shohet* is, een persoon die erkend is om dieren te slachten overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften. De achttiende tot de twintigste tussenkomsende partij delen mee dat zij *koosjer* traiteurs of slaggers zijn. De overige tussenkomsende partijen zetten uiteen dat zij particulieren zijn die *koosjer* vlees nuttigen.

A.83.1. Ten gronde ondersteunen de tussenkomsende partijen het beroep tot vernietiging dat in de zaak nr. 6816 werd ingediend. Ze beklemtonen, met verwijzing naar standpunten van deskundigen, dat het slachten van dieren overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften, de *shehita*, het minste dierenleed veroorzaakt en diervriendelijker is dan de reguliere slachtmethode. Ze geven aan dat controles op het dierenwelzijn in slachthuizen in Vlaanderen aantonen dat geenszins gewaarborgd is dat alle kippen op voldoende wijze verdoofd zijn vóór zij geslacht worden via de conventionele slachtmethode. Uit een evaluatierapport van het Voedsel- en Veterinair Bureau van 2014 blijkt dat kippen in België bij onderdompeling in een elektrisch waterbad een te lage verdoving vóór de slachting krijgen. Een analyse- en adviesrapport over dierenwelzijn in de Vlaamse slachthuizen van 2017 toont voorts aan dat de voorafgaande bedwelming bij runderen vaak niet effectief is. Zij beklemtonen dat de decreetgever in zijn streven naar het bevorderen van het dierenwelzijn duidelijk prioriteit heeft gegeven aan het verbieden van rituele slachtingen, terwijl andere praktijken die het dierenwelzijn in het gedrang brengen niet of laattijdig worden aangepakt.

A.83.2. Uit de rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie leiden de tussenkomsende partijen af dat in een uitzondering op de verplichting tot verdoofd slachten is voorzien in de verordening (EG) nr. 1099/2009 opdat de vrijheid van godsdienst wordt geëerbiedigd. Voorts zijn ze van oordeel dat er geen aanleiding is om prejudiciële vragen te stellen aan het Hof van Justitie van de Europese Unie, aangezien voldoende is aangetoond dat het bestreden decreet niet in overeenstemming is met de voormelde verordening. In ondergeschikte orde, en in zoverre het Hof het niettemin aangewezen zou achten om prejudiciële vragen te stellen, verzoeken zij het Hof om gebruik te maken van de versnelde procedure, zoals geregeld in artikel 105 van het Reglement voor de procesvoering van het Hof van Justitie.

Wat de memorie van tussenkoms van de vzw « Global Action in the Interest of Animals » betreft

A.84.1. De vzw « Global Action in the Interest of Animals » (hierna : de vzw « GAIA ») is van oordeel dat zij doet blijken van een belang bij haar tussenkoms, doordat zij volgens haar statuten, onder meer, tot doel heeft dieren te beschermen tegen menselijke wreedheid, mishandeling en misbruik, op te komen voor de rechten van dieren, onder meer op waardig leven en sterven, op respectvolle behandeling en op de wettelijke bescherming

van hun leven en welzijn, en te ijveren voor regelgeving die steeds beter tegemoetkomt aan de belangen en de rechten van dieren. Zij wijst erop dat zij al jaren strijdt tegen het onverdoofd slachten van dieren en dat het Hof in het verleden haar belang bij een tussenkomst in een zaak heeft aanvaard.

A.84.2. De tussenkomende partijen Marcel Lehrer en Nochem Jakobovics betwisten dat de vzw « GAIA » een belang heeft bij haar tussenkomst, omdat zij niet rechtstreeks zou kunnen worden geraakt door een beslissing van het Hof.

A.85.1. Ten gronde is de vzw « GAIA » van oordeel dat het bestreden decreet het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat niet schendt, de vrijheid van godsdienst eerbiedigt en evenredig is ten aanzien van het beoogde doel, zijnde het wegnemen van onnodig lijden en pijn bij dieren die worden geslacht.

Zij meent dat het bestreden decreet niet tot doel heeft om rituele slachtingen te verbieden. Zij wijst erop dat het niet verboden is om vóór of tijdens het slachten te bidden, het dier ter bevordering van het uitbloeden te kantelen, het hoofd van het dier naar Mekka te richten, en het bij het slachten te gebruiken mes voor het dier verborgen te houden. Zij meent dat rituele slachtingen aldus mogelijk blijven. De enige doelstelling van het bestreden decreet is volgens haar vermijdbaar dierenleed te voorkomen door te voorzien in een verdoving die, wanneer het om een slachting gaat volgens religieuze riten, omkeerbaar moet zijn en dus in elk geval niet de dood van het dier veroorzaakt. Zij meent dat het bestreden decreet niet ertoe leidt dat het te slachten dier onrein wordt, aangezien het wetenschappelijk vaststaat dat omkeerbare verdoving het hart niet doet stoppen met kloppen en geen problemen veroorzaakt op het vlak van het uitbloeden van het dier. Zij is van oordeel dat het eveneens wetenschappelijk vaststaat dat dieren meer pijn lijden bij onverdoofde slachtingen dan bij slachtingen met voorafgaande verdoving. Zij wijst bovendien erop dat de rituele slachtingen, meer dan andere slachtingen, vereisen dat het dier zeer goed wordt gefixeerd, wat meer stress veroorzaakt bij het dier.

A.85.2. Met verwijzing naar rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, doet de vzw « GAIA » gelden dat de vrijheid van godsdienst niet zo ver gaat dat men daaruit een recht zou kunnen afleiden om persoonlijk een rituele slachting uit te voeren. Zij wijst erop dat het bestreden decreet het eten van vlees dat afkomstig is van dieren die onverdoofd zijn geslacht niet verbiedt, en meent dat daaruit volgt dat de vrijheid van godsdienst niet is geschonden.

A.85.3. In ondergeschikte orde, en in zoverre het Hof van oordeel zou zijn dat het bestreden decreet een inmenging vormt in de vrijheid van godsdienst, is de vzw « GAIA » van oordeel dat die inmenging evenredig is ten aanzien van de nagestreefde doelstelling. Zij wijst in dit kader erop dat de decreetgever, om maximaal tegemoet te komen aan de vrees dat er te weinig uitbloeding zou zijn, heeft voorzien in het procedé van de omkeerbare verdoving. Zij meent dat het bestreden decreet aldus in overeenstemming is met de verordening (EG) nr. 1099/2009 en wijst in dit kader op de overwegingen 18 en 20 van die verordening. Zij wijst eveneens erop dat het ontwerpdecreet het voorwerp heeft uitgemaakt van overleg met de religieuze gemeenschappen.

Zij doet gelden dat de evenredigheid van het decreet eveneens blijkt uit het feit dat de import van vlees dat afkomstig is van dieren die onverdoofd werden geslacht niet wordt verboden en dat het evenmin verboden is om in België gekweekte dieren in het buitenland te slachten. Zij meent dat het bestreden decreet door de werking van de markt niet zal leiden tot een verhoging van de prijs van het desbetreffende vlees. In dit kader wijst zij erop dat een zeer groot deel van het in België geconsumeerde vlees wordt geïmporteerd.

De omstandigheid dat er te dezen geen sprake is van een conflict tussen twee grondrechten, is volgens de vzw « GAIA » niet ter zake, omdat er wel degelijk voldaan kan zijn aan de evenredigheidsvereiste wanneer een doelstelling van algemeen belang een grondrecht inperkt. Zij verwijst in dit kader onder meer naar rechtspraak van het Sloveense Grondwettelijk Hof en naar regelgeving die in België ter bevordering van het dierenwelzijn werd aangenomen en die een beperking met zich meebrengt van, onder meer, de vrijheid van ondernemen, het recht op onderwijs en onderzoek en het recht op culturele ontplooiing.

Zij meent dat het dierenwelzijn tot de morele orde behoort waarop onze samenleving berust, en wijst in dit kader erop dat de bescherming van dieren in verschillende Europese landen een grondwettelijke basis heeft verkregen, dat artikel 13 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie dieren als wezens met gevoel omschrijft en dat het niet naleven van de regels die het dierenwelzijn beogen te bevorderen, doorgaans strafbaar wordt gesteld.

A.85.4. De vzw « GAIA » is van oordeel dat het voorschrift betreffende de toepassing van de techniek van de omkeerbare verdoving, dient te worden beschouwd als een toegeving aan de geloofsgemeenschappen. Zij stelt

vast dat die geloofsgemeenschappen die toegeving nu aanwenden om een schending van het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat aan te voeren. Zij meent dat dat beginsel niet is geschonden, omdat de decreetgever evengoed een algemeen verbod op het onverdoofd slachten van dieren had kunnen invoeren, zonder toegevingen. In hoofdorde is zij aldus van oordeel dat het bestreden decreet geen inmenging in de autonomie van de geloofsgemeenschappen met zich meebrengt. In ondergeschikte orde, en in zoverre zou worden geoordeeld dat er wel degelijk sprake is van een inmenging, meent zij dat die inmenging redelijk is verantwoord en evenredig is ten aanzien van de nagestreefde doelstellingen. Met verwijzing naar het arrest nr. 45/2017 van 27 april 2017 van het Hof, meent zij dat de scheiding van Kerk en Staat niet absoluut is en aan beperkingen kan worden onderworpen.

Zij meent bovendien dat noch de religieuze voorschriften van de islam, noch die van de joodse godsdienst, voorschrijven dat een dier niet verdoofd mag worden geslacht. Zij meent dat die religieuze voorschriften enkel vereisen dat het dier dient te sterven door verbloeding, en dus niet door de verdoving. Vermits het decreet voorziet in de techniek van de omkeerbare verdoving, meent zij dat aan de desbetreffende religieuze voorschriften is voldaan.

A.85.5. De vzw « GAIA » meent dat het bestreden decreet een bestaande discriminatie wegwerkt in plaats van er één te creëren, vermits het vóór de inwerkingtreding van dat decreet enkel voor niet-gelovigen, atheïsten en aanhangers van andere godsdiensten dan de israëlitische en de islamitische godsdienst, strafbaar was om dieren onverdoofd te slachten. Zij meent dat de decreetgever niet kan worden verweten selectief verantwoordelijk te zijn met betrekking tot het dierenleed, omdat reeds verschillende maatregelen werden genomen ter bevordering van het dierenwelzijn en omdat het logisch is dat de decreetgever probleem per probleem aanpakt. In zoverre de verzoekende partijen aanvoeren dat de niet-religieuze slachtingen op industriële wijze gebeuren, met alle nadelen die daaraan zijn verbonden, is de vzw « GAIA » van oordeel dat de religieuze slachtingen evenzeer een industrieel karakter vertonen. In zoverre de verzoekende partijen aanvoeren dat het verdoven van dieren vaak faalt, wijst de vzw « GAIA » op een studie waaruit blijkt dat 52,4 % van het vlees dat afkomstig is van volgens joodse religieuze voorschriften geslachte koeien niet in aanmerking komt voor verkoop als *koosjer* vlees, wegens het niet voldoen aan één of andere religieuze regel.

A.85.6. De vzw « GAIA » is eveneens van oordeel dat het slachten van dieren in een slachthuis niet kan worden vergeleken met de jacht, omdat het een menselijke taak is om dieren die gehouden en gekweekt worden met het oog op hun consumptie, waardig te laten sterven en ze dus te verdoven wanneer dat mogelijk is. Zij wijst bovendien erop dat de jacht en de visvangst aan strenge regels zijn onderworpen, onder meer betrekking hebbend op de periode waarin en de plaats waar mag worden gejaagd en gevist, en is van oordeel dat de in die regelingen vervatte beperkingen van de jacht en de visvangst van gelijksoortige aard zijn als de bepaling van het bestreden decreet die erin voorziet dat de techniek van de omkeerbare verdoving kan worden toegepast bij rituele slachtingen.

- B -

Ten aanzien van het bestreden decreet en de situering ervan

B.1.1. De verzoekende partijen in de zaken nrs. 6816, 6818, 6819, 6820 en 6821 vorderen de gehele dan wel de gedeeltelijke vernietiging van het decreet van het Vlaamse Gewest van 7 juli 2017 « houdende wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat de toegelaten methodes voor het slachten van dieren betreft », dat bepaalt :

« Artikel 1. Dit decreet regelt een gewestaangelegenheid.

Art. 2. In artikel 3 van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, gewijzigd bij de wetten van 4 mei 1995, 9 juli 2004, 11 mei 2007 en 27 december 2012, worden de volgende wijzigingen aangebracht :

1° punt 13 en 14 worden vervangen door wat volgt :

‘ 13. doden : iedere bewust gebruikte methode die resulteert in de dood van een dier;

14. slachten : het doden van dieren die bestemd zijn voor menselijke consumptie; ’

2° er wordt een punt 14*bis* ingevoegd, dat luidt als volgt :

‘ 14*bis*. bedwelmen : iedere bewust gebruikte methode die een dier pijnloos in een staat van bewusteloosheid en gevoelloosheid brengt, met inbegrip van methodes die onmiddellijk de dood tot gevolg hebben; ’.

Art. 3. Artikel 15 van dezelfde wet wordt vervangen door wat volgt :

‘ Art. 15. § 1. Een gewerveld dier mag alleen worden gedood na voorafgaande bedwelming. Het mag alleen gedood worden door een persoon die daarvoor de nodige kennis en bekwaamheid heeft en volgens de voor het dier minst pijnlijke, snelste en meest selectieve methode.

In afwijking van het eerste lid, mag een gewerveld dier gedood worden zonder voorafgaande bedwelming :

1° in geval van overmacht;

2° bij jacht of visvangst;

3° in het kader van de bestrijding van schadelijke organismen.

§ 2. Als dieren worden geslacht volgens speciale methoden die vereist zijn voor religieuze riten, is de bedwelming omkeerbaar en is de dood van het dier niet het gevolg van de bedwelming. ’.

Art. 4. Artikel 16 van dezelfde wet, gewijzigd bij de wet van 4 mei 1995, het koninklijk besluit van 22 februari 2001 en de wet van 7 februari 2014, wordt vervangen door wat volgt :

‘ Art. 16. § 1. De Vlaamse Regering bepaalt de voorwaarden voor :

1° de methoden voor het bedwelmen en het doden van dieren volgens de omstandigheden en de diersoort;

2° de bouw, de inrichting en de uitrusting van slachthuizen;

3° de garantie voor een onafhankelijk optreden van de functionaris voor het dierenwelzijn;

4° de bekwaamheid van de functionaris voor het dierenwelzijn, het personeel in de slachthuizen en de personen die betrokken zijn bij het doden van dieren, met inbegrip van de inhoud en organisatie van de opleidingen en examens, en de aflevering, intrekking en schorsing van de getuigschriften die in dat kader zijn afgeleverd.

§ 2. De Vlaamse Regering kan inrichtingen erkennen voor het gegroepeerd slachten van dieren voor particulier huishoudelijk verbruik en de voorwaarden bepalen voor het slachten buiten een slachthuis van dieren voor particulier huishoudelijk verbruik. '.

Art. 5. In dezelfde wet, het laatst gewijzigd bij de wet van 7 februari 2014, wordt een artikel 45ter ingevoegd, dat luidt als volgt :

‘ Art. 45ter. In afwijking van artikel 15 mag de bedwelming bij runderen die geslacht worden volgens speciale methoden die vereist zijn voor religieuze riten, tijdelijk onmiddellijk na het kelen plaatsvinden, en dit tot op de datum dat de Vlaamse Regering bepaalt dat omkeerbare bedwelming voor deze diersoorten praktisch toepasbaar is. ’.

Art. 6. Dit decreet treedt in werking op 1 januari 2019 ».

B.1.2. Het bestreden decreet werd genomen op grond van de - sinds de zesde staatshervorming (2014) - aan de gewesten toegewezen bevoegdheid betreffende het dierenwelzijn (artikel 6, § 1, XI, van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen).

B.2.1. Vóór de wijzigingen doorgevoerd bij het bestreden decreet bepaalde artikel 16, §§ 1 en 2, van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren (hierna : de wet van 14 augustus 1986) :

« § 1. Het slachten mag slechts na bedwelming van het dier of, in geval van heirkraft, volgens de minst pijnlijke methode plaatshebben.

De bepalingen van hoofdstuk VI van deze wet, artikel 16, § 2, tweede lid, uitgezonderd, zijn evenwel niet van toepassing op slachtingen voorgeschreven door de ritus van een eredienst.

§ 2. De Koning kan de methoden van slachten en bedwelmen bepalen volgens de omstandigheden van het slachten en de diersoort.

De Koning kan bepalen dat sommige slachtingen voorgeschreven door de ritus van een eredienst moeten worden uitgevoerd in erkende slachthuizen of in inrichtingen erkend door de Minister tot wiens bevoegdheid het dierenwelzijn behoort na advies van het Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen, door offeraars die daartoe zijn gemachtigd door de vertegenwoordigers van de eredienst ».

B.2.2. Vóór de wijzigingen doorgevoerd bij het bestreden decreet, voorzag de wet van 14 augustus 1986 aldus voor de slachtingen voorgeschreven door de ritus van een eredienst, in een uitzondering op de principiële plicht het dier voorafgaandelijk te verdoven. Het bestreden decreet heft die uitzondering op.

B.2.3. Krachtens artikel 3, 14*bis*, van de wet van 14 augustus 1986, zoals ingevoegd bij artikel 2 van het bestreden decreet, dient onder « bedwelmen » te worden verstaan : « iedere bewust gebruikte methode die een dier pijnloos in een staat van bewusteloosheid en gevoelloosheid brengt, met inbegrip van methodes die onmiddellijk de dood tot gevolg hebben ».

Artikel 15, § 2, van de wet van 14 augustus 1986, zoals vervangen bij artikel 3 van het bestreden decreet, voorziet evenwel in een bijzondere verdovingsmodaliteit : het toegepaste bedwelmingsprocedé moet omkeerbaar zijn en het mag niet de dood van het dier tot gevolg hebben.

B.2.4. Krachtens artikel 36, 6°, van de wet van 14 augustus 1986, zoals van toepassing in het Vlaamse Gewest, wordt hij die in overtreding wordt bevonden van hoofdstuk VI (waartoe artikel 15 behoort) gestraft met een boete van 52 euro tot 2 000 euro, onverminderd in voorkomend geval strengere straffen bepaald bij het Strafwetboek.

B.2.5. De parlementaire voorbereiding van het bestreden decreet vermeldt :

« Vlaanderen draagt dierenwelzijn hoog in het vaandel. Er wordt dan ook naar gestreefd om elk vermijdbaar dierenleed in Vlaanderen te bannen. Het onbedweld slachten van dieren is onverenigbaar met dat principe. Hoewel andere, minder ingrijpende maatregelen dan een verbod op slachten zonder voorafgaande bedwelmingsmethode de negatieve impact van die slachtmethode op het dierenwelzijn enigszins zouden kunnen beperken, kunnen dergelijke maatregelen niet verhinderen dat een zeer belangrijke aantasting van het dierenwelzijn zou blijven bestaan. De afstand tussen het stoppen van vermijdbaar dierenleed enerzijds, en slachten zonder voorafgaande bedwelmingsmethode anderzijds, blijft dan ook zeer groot, zelfs als minder ingrijpende maatregelen om de aantasting van het dierenwelzijn zo veel mogelijk te beperken zouden worden genomen.

Dat neemt echter niet weg dat gestreefd wordt naar een evenwicht tussen de bescherming van het dierenwelzijn en de vrijheid van godsdienst.

Zowel de joodse als de islamitische ritus vereisen een maximale uitbloeding van het dier. Wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat de vrees dat bedwelming een negatieve invloed zou hebben op de uitbloeding, ongegrond is.

Daarnaast vereisen beide riten dat het dier ongeschonden en gezond is op het moment van het slachten en dat het sterft ten gevolge van het bloedverlies. Zoals werd uiteengezet in punt 1.4.2 is elektronarcose een omkeerbare of reversibele (niet-lethale) bedwelming, waarbij het dier, als het niet gekeeld wordt, na korte tijd opnieuw bij bewustzijn zal komen en geen negatieve effecten van de bedwelming zal ondervinden. Wordt het dier onmiddellijk na de bedwelming gekeeld, dan zal het overlijden louter als gevolg van het bloedverlies. Daarmee rekening houdend, kan de conclusie in het rapport van de heer Vanthemsche bijgetreden worden. Die conclusie luidt dat de toepassing van omkeerbare, niet-lethale verdoving bij de praktijk van ritueel slachten, een proportionele maatregel is die de geest van ritueel slachten in het kader van de vrijheid van godsdienst respecteert en maximaal rekening houdt met het welzijn van de betrokken dieren. Een verplicht gebruik van elektronarcose voor slachtingen volgens speciale methoden die vereist zijn voor religieuze riten, doet dan ook op zijn minst niet op onevenredige wijze afbreuk aan de vrijheid van godsdienst » (*Parl. St.*, Vlaams Parlement, 2016-2017, nr. 1213-1, pp. 15-16).

B.3. Bij het decreet van het Waalse Gewest van 18 mei 2017 « tot wijziging van de artikelen 3, 15 en 16 en tot invoeging van een artikel 45ter in de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren » (hierna : het decreet van 18 mei 2017) werd een regeling aangenomen die inhoudelijk in hoge mate gelijklopend is met het decreet van het Vlaamse Gewest.

Tegen dat decreet van het Waalse Gewest werden meerdere beroepen tot vernietiging ingesteld bij het Hof (samen gevoegde zaken nrs. 6782 en andere).

De bepalingen van het decreet van 18 mei 2017 met betrekking tot het ritueel slachten werden inmiddels opgeheven bij het decreet van het Waalse Gewest van 4 oktober 2018 « betreffende het Waalse Dierenwelzijnwetboek ».

Zoals het decreet van 18 mei 2017 voorziet het Waalse Dierenwelzijnwetboek in een verbod op het onverdoofd slachten. Indien het doden van dieren het voorwerp uitmaakt van bijzondere slachtmethodes, voorgeschreven door de rite van een eredienst, moet het bedwelmingsprocedé omkeerbaar zijn en mag het niet de dood van het dier tot gevolg hebben. Het verbod op het onverdoofd slachten bedoeld in artikel D.57 van het Waalse Dierenwelzijnwetboek zal van toepassing zijn vanaf 1 september 2019.

Ingevolge de vervanging van het decreet van 18 mei 2017 bij het decreet van 4 oktober 2018 heeft het Hof bij zijn arrest nr. 52/2019 van 4 april 2019 voor recht gezegd dat de beroepen in de zaken nrs. 6782 en andere zonder voorwerp zijn.

B.4. In het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest is de wet van 14 augustus 1986 van toepassing. Die wet voorziet voor het slachten van dieren in het kader van een religieuze rite in een uitzondering op de plicht om het dier te verdoven.

Ten aanzien van de ontvankelijkheid

Wat de ontvankelijkheid van de verzoekschriften en de aangevoerde middelen betreft

B.5. De Grondwet en de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof vereisen dat elke natuurlijke persoon of rechtspersoon die een beroep tot vernietiging instelt, doet blijken van een belang. Van het vereiste belang doen slechts blijken de personen wier situatie door de bestreden norm rechtstreeks en ongunstig zou kunnen worden geraakt.

B.6. De verzoekende partijen in de zaken nrs. 6816, 6818, 6819, 6820 en 6821 beroepen zich, ter motivering van hun belang bij hun beroep, op hun hoedanigheid van aanhanger van de joodse of de islamitische godsdienst, van rechtspersoon die opkomt voor de belangen van de joodse of de islamitische gemeenschap in België, van representatief orgaan van de desbetreffende religieuze gemeenschappen, van bestuurslid van zulk een representatief orgaan, van bedienaar van de eredienst, van overeenkomstig de religieuze voorschriften erkende slachter van dieren, of van natuurlijke persoon of rechtspersoon die beroepsmatig afhankelijk is van de beschikbaarheid van *koosjer* of *halal* vlees. Zij voeren onder meer aan dat noch het slachten van dieren na een verdoving, noch het eten van vlees dat afkomstig is van dieren die na een verdoving werden geslacht, in overeenstemming is met de joodse en de islamitische religieuze voorschriften.

Doordat het bestreden decreet de voorheen voor het slachten van dieren in het kader van een religieuze rite geldende uitzondering op de plicht om het dier te verdoven, opheft, doen de verzoekende partijen in beginsel blijken van een voldoende belang bij hun beroep.

B.7.1. Marcel Lehrer en Nochem Jakobovics, verzoekende partijen in de zaak nr. 6819, betwisten evenwel het belang van de eerste verzoekende partij in de zaak nr. 6821 (de vzw « Coördinatie Comité van Joodse Organisaties van België. Section belge du Congrès juif mondial et Congrès juif européen »), en dit omdat die partij een politieke vereniging zou zijn die niet gemachtigd zou zijn zich uit te spreken over religieuze kwesties.

B.7.2. Het beroep in de zaak nr. 6821 is niet alleen ingediend door de vzw « Coördinatie Comité van Joodse Organisaties van België. Section belge du Congrès juif mondial et Congrès juif européen », maar ook door drie natuurlijke personen, respectievelijk woonachtig in het Vlaamse Gewest, het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest en het Waalse Gewest, die zich beroepen op hun hoedanigheid van aanhangers van de joodse godsdienst. Mede gelet op het feit dat die verzoekende partijen het bestreden decreet verwijten een ongunstige invloed te hebben op de bevoorrading, in België, van vlees dat afkomstig is van dieren die werden geslacht overeenkomstig de joodse religieuze voorschriften, doen de natuurlijke personen die optreden als verzoekende partijen in de zaak nr. 6821 allen blijken van een voldoende belang bij hun beroep.

Nu het belang van de tweede, de derde en de vierde verzoekende partij in de zaak nr. 6821 vaststaat, is het beroep tot vernietiging in die zaak ontvankelijk en dient niet te worden onderzocht of ook de eerste verzoekende partij doet blijken van het rechtens vereiste belang.

B.8.1. Moïshe Friedman, tussenkomen partij, betwist de representativiteit van de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 die organen van een religieuze gemeenschap zijn. Hij betwist eveneens het belang van de overige verzoekende partijen in die zaak, en dit omdat het bestreden decreet de invoer van *koosjer* vlees vanuit het buitenland niet verhindert.

B.8.2. De omstandigheid dat het bestreden decreet de invoer van *koosjer* vlees vanuit het buitenland niet zou verhinderen, doet geen afbreuk aan het in B.6 vastgestelde belang van de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816. Nu het belang van de overige verzoekende partijen in die zaak vaststaat, is het beroep tot vernietiging ontvankelijk en dient niet te worden onderzocht of ook de vertegenwoordigingsorganen van een religieuze gemeenschap doen blijken van het rechtens vereiste belang.

B.9.1. De Vlaamse Regering is van oordeel dat de beroepen in de zaken nrs. 6816, 6818 en 6819 niet ontvankelijk zijn, in zoverre zij de vernietiging van het gehele decreet beogen. Zij meent dat in de desbetreffende verzoekschriften niet wordt uiteengezet welke de bepalingen van het bestreden decreet zijn die de aangevoerde referentienormen zouden schenden. Hetzelfde geldt voor de beroepen in de zaken nrs. 6820 en 6821 wat betreft artikel 5 van het bestreden decreet.

De Vlaamse Regering is eveneens van oordeel dat het beroep in de zaak nr. 6816 niet ontvankelijk is, in zoverre in het verzoekschrift de schending van diverse verdragsbepalingen wordt aangevoerd, zonder enige verdere vorm van duiding.

B.9.2. Krachtens artikel 6 van de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof dient het verzoekschrift een uiteenzetting van de feiten en de middelen te bevatten.

Om te voldoen aan de vereisten van het voormelde artikel 6 moeten de middelen van het verzoekschrift te kennen geven welke van de regels waarvan het Hof de naleving waarborgt, zouden zijn geschonden, alsook welke de bepalingen zijn die deze regels zouden schenden, en uiteenzetten in welk opzicht die regels door de bedoelde bepalingen zouden zijn geschonden. Die vereisten zijn ingegeven, enerzijds, door de noodzaak voor het Hof vanaf het indienen van het verzoekschrift in staat te zijn de juiste draagwijdte van het beroep tot vernietiging te bepalen en, anderzijds, door de zorg om aan de andere partijen in het geding de mogelijkheid te bieden op de argumenten van de verzoekende partijen te antwoorden, waartoe een duidelijke en ondubbelzinnige uiteenzetting van de middelen onontbeerlijk is.

Die bepaling vereist derhalve dat de verzoekende partijen aangeven welke de artikelen of de onderdelen ervan zijn die volgens hen een schending uitmaken van de in de middelen uiteengezette normen waarvan het Hof de naleving verzekert.

Het Hof dient de omvang van het beroep tot vernietiging te bepalen aan de hand van de inhoud van het verzoekschrift, inzonderheid op basis van de uiteenzetting van de middelen. Het beperkt derhalve zijn onderzoek tot die onderdelen van de bestreden bepalingen waarvan wordt uiteengezet in welk opzicht zij de in de middelen aangevoerde referentienormen zouden

schenden en tot die referentienormen waarvan wordt uiteengezet in welk opzicht ze zouden zijn geschonden.

Wat de ontvankelijkheid van de memories van tussenkomst betreft

B.10.1. Artikel 87, § 2, van de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof bepaalt :

« Wanneer het Grondwettelijk Hof uitspraak doet op beroepen tot vernietiging als bedoeld in artikel 1, kan ieder die van een belang doet blijken, zijn opmerkingen in een memorie aan het Hof richten binnen dertig dagen na de bekendmaking voorgeschreven in artikel 74. Hij wordt daardoor geacht partij in het geding te zijn ».

Van een belang in de zin van die bepaling doet blijken de persoon die aantoont dat zijn situatie rechtstreeks kan worden geraakt door het arrest dat het Hof in verband met het beroep tot vernietiging dient te wijzen.

B.10.2. Er werden drie memories van tussenkomst ingediend.

B.11.1. De tussenkomende partijen bvba « Kosher Poultry » en anderen beroepen zich, ter motivering van hun belang, op hun hoedanigheid van overeenkomstig de religieuze voorschriften erkende slachter van dieren, van aanhanger van de joodse of de islamitische godsdienst, van rechtspersoon die opkomt voor de belangen van de joodse of de islamitische gemeenschap in België, van representatief orgaan van de desbetreffende religieuze gemeenschappen, van bestuurslid van zulk een representatief orgaan, van bedienaar van de eredienst, of van natuurlijke persoon of rechtspersoon die beroepsmatig afhankelijk is van de beschikbaarheid van *koosjer* vlees.

B.11.2. Om dezelfde reden als vermeld in B.6, doen de desbetreffende tussenkomende partijen in beginsel blijken van een voldoende belang bij hun tussenkomst.

B.11.3. De tussenkomende partij Moishe Friedman voert aan dat hij aanhanger is van de joodse godsdienst en komt tussen ter verdediging van het bestreden decreet. Hij meent dat hij belang heeft bij zijn tussenkomst, omdat hij *koosjer* vlees wenst te eten dat afkomstig is van

dieren die volgens de ware joodse voorschriften werden geslacht, wat volgens hem onder meer inhoudt dat het dier wel degelijk dient te worden verdoofd vóór het slachten ervan.

B.11.4. De verzoekende partijen in de zaken nrs. 6816 en 6819 betwisten het belang van Moishe Friedman bij zijn tussenkomst. Zij zijn van oordeel dat die laatste, doordat het bestreden decreet hem niet verbiedt om vlees te eten dat afkomstig is van dieren die verdoofd werden geslacht, niet rechtstreeks zou kunnen worden geraakt door een beslissing van het Hof.

B.12. In zoverre Moishe Friedman aanvoert, enerzijds, dat de joodse religieuze voorschriften zich niet verzetten tegen het verdoofd slachten van dieren en, anderzijds, dat een vernietiging van het bestreden decreet het hem zou bemoeilijken om *koosjer* vlees te verkrijgen dat afkomstig is van dieren die verdoofd werden geslacht, doet hij blijken van een voldoende belang bij zijn tussenkomst.

B.13.1. De vzw « Global Action in the Interest of Animals » (hierna : de vzw « GAIA ») is van oordeel dat zij doet blijken van een belang bij haar tussenkomst, doordat zij volgens haar statuten, onder meer, tot doel heeft dieren te beschermen tegen menselijke wreedheid, mishandeling en misbruik, op te komen voor de rechten van dieren, onder meer op waardig leven en sterven, op respectvolle behandeling en op de wettelijke bescherming van hun leven en welzijn, en te ijveren voor regelgeving die steeds beter tegemoetkomt aan de belangen en de rechten van dieren. Zij wijst erop dat zij al jaren strijdt tegen het onverdoofd slachten van dieren en dat het Hof in het verleden haar belang bij een tussenkomst in een zaak heeft aanvaard.

B.13.2. De verzoekende partijen in de zaak nr. 6819 betwisten het belang van de vzw « GAIA » bij haar tussenkomst. Zij menen dat de vzw « GAIA » niet rechtstreeks zou kunnen worden geraakt door een beslissing van het Hof.

B.13.3. Wanneer een vereniging zonder winstoogmerk die niet haar persoonlijk belang aanvoert, voor het Hof optreedt, is vereist dat haar statutair doel van bijzondere aard is en, derhalve, onderscheiden van het algemeen belang; dat zij een collectief belang verdedigt; dat haar doel door de bestreden norm kan worden geraakt; dat ten slotte niet blijkt dat dit doel niet of niet meer werkelijk wordt nagestreefd.

B.13.4. In zoverre de vzw « GAIA » aanvoert, met verwijzing naar haar statuten en naar haar activiteiten, dat zij zich tot doel stelt op te komen voor de rechten en de belangen van dieren, doet zij blijken van een voldoende belang bij haar tussenkomst.

B.14. De grieven aangevoerd door de tussenkomende partijen kunnen slechts in aanmerking worden genomen in zoverre zij aansluiten bij de in de verzoekschriften geformuleerde middelen. Artikel 87, § 2, van de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof staat immers niet toe, in tegenstelling tot artikel 85, dat in een memorie van tussenkomst nieuwe middelen worden geformuleerd.

Ten gronde

B.15. In hun middelen voeren de verzoekende partijen in de zaken nrs. 6816, 6818, 6819, 6820 en 6821 in essentie de schending aan van :

(1) de verordening (EG) nr. 1099/2009 van de Raad van 24 september 2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden (hierna : de verordening (EG) nr. 1099/2009), in samenhang gelezen met het beginsel van gelijkheid en niet-discriminatie, doordat de joodse en de islamitische gelovigen de in artikel 4, lid 4, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 vervatte waarborg zou worden ontnomen dat rituele slachtingen niet kunnen worden onderworpen aan het vereiste van de voorafgaande verdoving, en doordat het bestreden decreet, in strijd met artikel 26, lid 2, van de voormelde verordening, niet tijdig ter kennis zou zijn gebracht van de Europese Commissie (vierde middel in de zaak nr. 6816; eerste middel in de zaak nr. 6820; eerste middel in de zaak nr. 6821);

(2) de vrijheid van godsdienst, doordat het de joodse en de islamitische gelovigen onmogelijk zou worden gemaakt om, enerzijds, dieren te slachten overeenkomstig de voorschriften van hun godsdienst en, anderzijds, zich vlees te verschaffen dat afkomstig is van dieren die werden geslacht overeenkomstig die religieuze voorschriften (eerste en tweede onderdeel van het eerste middel in de zaak nr. 6816; eerste onderdeel van het eerste middel in de zaak nr. 6818; eerste middel in de zaak nr. 6819; tweede middel in de zaak nr. 6820; tweede middel in de zaak nr. 6821);

(3) het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat, doordat de bestreden bepalingen zouden voorschrijven op welke wijze een religieuze rite dient te worden uitgevoerd (derde onderdeel van het eerste middel in de zaak nr. 6816; tweede onderdeel van het eerste middel in de zaak nr. 6818; derde middel in de zaak nr. 6820; derde middel in de zaak nr. 6821);

(4) het recht op arbeid en op vrije keuze van beroepsarbeid, de vrijheid van ondernemen en het vrij verkeer van goederen en van diensten, doordat het de religieuze slachters onmogelijk zou worden gemaakt hun beroep uit te oefenen, doordat het de slagers en de slagerijen onmogelijk zou worden gemaakt vlees aan te bieden aan hun klanten waarbij zij kunnen waarborgen dat het afkomstig is van dieren die werden geslacht overeenkomstig de religieuze voorschriften, en doordat de mededinging zou worden verstoord tussen de slachthuizen gevestigd in het Vlaamse Gewest en de slachthuizen gevestigd in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest of in een andere lidstaat van de Europese Unie waar het onverdoofd slachten van dieren wordt toegestaan (tweede middel in de zaak nr. 6816; derde middel in de zaak nr. 6818);

(5) het beginsel van gelijkheid en niet-discriminatie, doordat

- de joodse en de islamitische gelovigen, zonder redelijke verantwoording, op dezelfde wijze zouden worden behandeld als personen die niet zijn onderworpen aan specifieke door een godsdienst ingegeven voedselvoorschriften (eerste onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816; tweede onderdeel van het tweede middel in de zaak nr. 6818; eerste middel in de zaak nr. 6820; eerste middel in de zaak nr. 6821);

- de personen die dieren doden bij het uitoefenen van de jacht of de visvangst of bij het bestrijden van schadelijke organismen, enerzijds, en de personen die dieren doden volgens bijzondere slachtmethodes, voorgeschreven door de ritus van een eredienst, anderzijds, zonder redelijke verantwoording, verschillend zouden worden behandeld (derde onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816; eerste onderdeel van het tweede middel in de zaak nr. 6818; derde middel in de zaak nr. 6819; vierde middel in de zaak nr. 6820; vierde middel in de zaak nr. 6821); en

- de joodse gelovigen, enerzijds, en de islamitische gelovigen, anderzijds, zonder redelijke verantwoording, gelijk zouden worden behandeld (tweede onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816; tweede middel in de zaak nr. 6819).

Wat de verordening (EG) nr. 1099/2009 betreft

B.16. Het eerste middel in de zaken nrs. 6820 en 6821 is onder meer afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, in samenhang gelezen met de artikelen 4, lid 4, en 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009, doordat de bestreden bepalingen de joodse en de islamitische gelovigen de in de voormelde verordening vervatte waarborg zouden ontnemen dat rituele slachtingen niet kunnen worden onderworpen aan het vereiste van de voorafgaande verdoving.

Het vierde middel in de zaak nr. 6816 is afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, in samenhang gelezen met artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 en met de artikelen 10, 20, 21 en 22 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, doordat het bestreden decreet niet tijdig ter kennis zou zijn gebracht van de Europese Commissie. De verzoekende partijen in de zaken nrs. 6820 en 6821 voeren in het kader van de ontwikkeling van hun eerste middel een gelijksoortige grief aan.

B.17. De artikelen 10 en 11 van de Grondwet hebben een algemene draagwijdte. Zij verbieden elke discriminatie, ongeacht de oorsprong ervan : de grondwettelijke regels van de gelijkheid en van de niet-discriminatie zijn toepasselijk ten aanzien van alle rechten en alle vrijheden, met inbegrip van die welke voortvloeien uit internationale verdragen die België binden.

B.18.1. Te dezen wordt een schending aangevoerd van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, in samenhang gelezen met bepalingen van de verordening (EG) nr. 1099/2009.

B.18.2. De verordening (EG) nr. 1099/2009 bevat, krachtens artikel 1, lid 1, eerste alinea, ervan, « regels [...] voor het doden van dieren die gefokt of gehouden worden voor de productie van levensmiddelen, wol, huiden, pelzen of andere producten, voor het doden van dieren met het oog op ruiming en voor daarmee verband houdende activiteiten ». Met

betrekking tot vissen zijn echter uitsluitend de voorschriften van artikel 3, lid 1, van toepassing (artikel 1, lid 1, tweede alinea), naar luid waarvan bij het doden van dieren en daarmee verband houdende activiteiten ervoor wordt gezorgd dat de dieren elke vermijdbare vorm van pijn, spanning of lijden wordt bespaard.

Krachtens artikel 1, lid 3, is de verordening, onder meer, niet van toepassing wanneer dieren worden gedood tijdens de jacht of de recreatievisserij of tijdens culturele of sportieve evenementen.

B.18.3. De overwegingen van de voormelde verordening doen ervan blijken dat de Europese regelgever, enerzijds, het dierenwelzijn heeft willen bevorderen en, anderzijds, gemeenschappelijke regels heeft willen vaststellen teneinde een rationele ontwikkeling van de interne markt voor producten van dierlijke oorsprong te waarborgen (overwegingen 4 en 5).

Overweging 4 vermeldt daarbij dat «dierenwelzijn [...] een van de waarden van de Gemeenschap [is]» en dat die waarde «vastgelegd [is] in het Protocol nr. 33 betreffende de bescherming en het welzijn van dieren (‘ Protocol nr. 33 ’) dat aan het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap is gehecht ».

Artikel 13 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie bepaalt inmiddels :

« Bij het formuleren en uitvoeren van het beleid van de Unie op het gebied van landbouw, visserij, vervoer, interne markt en onderzoek, technologische ontwikkeling en de ruimte, houden de Unie en de lidstaten ten volle rekening met hetgeen vereist is voor het welzijn van dieren als wezens met gevoel, onder eerbiediging van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen en gebruiken van de lidstaten met betrekking tot met name godsdienstige riten, culturele tradities en regionaal erfgoed ».

B.18.4. Artikel 4, leden 1 en 4, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 bepaalt :

« 1. Dieren worden uitsluitend gedood nadat zij zijn bedwelmd volgens de methoden en de desbetreffende specifieke toepassingsvoorschriften zoals beschreven in bijlage I. De toestand van bewusteloosheid en gevoelloosheid wordt aangehouden tot bij het dier de dood is ingetreden.

De in bijlage I vermelde methoden die niet de onmiddellijke dood tot gevolg hebben (hierna ‘ eenvoudige bedwelming ’ genoemd), worden zo spoedig mogelijk gevolgd door een

methode die de dood garandeert, zoals verbloeden, pithing, elektrocutie of langdurige blootstelling aan zuurstoftekort.

[...]

4. Indien dieren worden geslacht volgens speciale methoden die vereist zijn voor religieuze riten, zijn de voorschriften van lid 1 niet van toepassing mits het slachten plaatsvindt in een slachthuis ».

B.19.1. Krachtens artikel 4, lid 1, van de verordening (EG) nr. 1099/2009, dienen dieren aldus in beginsel te worden bedwelmd vóór het doden ervan, waarbij de toestand van bewusteloosheid en gevoelloosheid dient te worden aangehouden tot bij het dier de dood is ingetreden.

Onder « bedwelmen » wordt begrepen « iedere bewust gebruikte methode die een dier pijnloos in een staat van bewusteloosheid en gevoelloosheid brengt, met inbegrip van methoden die onmiddellijk de dood tot gevolg hebben » (artikel 2, f), van de verordening (EG) nr. 1099/2009).

Uit overweging 20 van de verordening kan worden afgeleid dat de Europese regelgever bedwelming noodzakelijk heeft geacht omdat « veel methoden om dieren te doden [...] pijnlijk [zijn] » en omdat bedwelming het mogelijk maakt het bewustzijn en de gevoeligheid van het dier uit te schakelen bij het doden ervan.

B.19.2. Artikel 4, lid 4, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 bevat een uitzondering op de principiële plicht om het dier te verdoven vóór het doden ervan, uitzondering die geldt voor het slachten van dieren volgens speciale methodes die vereist zijn voor religieuze riten. Het ritueel slachten zonder voorafgaande verdoving wordt evenwel slechts toegestaan, mits het plaatsvindt in een slachthuis, zijnde een « voor het slachten van landdieren gebruikte inrichting die onder Verordening (EG) nr. 853/2004 valt » (artikel 2, k), van de verordening).

Onder « religieuze rite » dient, volgens artikel 2, g), van de verordening, te worden verstaan: « een reeks handelingen die verband houden met het slachten van dieren die voorgeschreven is door een godsdienst ».

B.19.3. Uit overweging 18 van de verordening blijkt dat de desbetreffende uitzondering is ingegeven door de bedoeling de vrijheid van godsdienst, gewaarborgd bij artikel 10 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, te eerbiedigen.

Het Hof van Justitie van de Europese Unie heeft ter zake geoordeeld :

« 56. In dit verband dient erop te worden gewezen dat de krachtens artikel 4, lid 4, van verordening nr. 1099/2009 toegestane uitzondering geen verbod op het uitvoeren van rituele slachtingen in de Unie instelt, maar juist uitdrukking geeft aan het positieve streven van de Uniewetgever om het slachten van dieren zonder voorafgaande verdoving mogelijk te maken, zodat de vrijheid van godsdienst, in het bijzonder die van praktiserende moslims, tijdens het Offerfeest daadwerkelijk wordt geëerbiedigd.

57. Deze uitlegging vindt steun in overweging 18 van verordening nr. 1099/2009, waarin duidelijk is aangegeven dat deze verordening uitdrukkelijk afwijkt van de verplichting om dieren vóór het slachten te bedwelmen, juist om ervoor te zorgen dat – zoals artikel 10 van het Handvest bepaalt – de vrijheid van godsdienst en het recht om godsdienst te belijden of een overtuiging tot uitdrukking te brengen in de praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften worden geëerbiedigd » (HvJ, grote kamer, 29 mei 2018, C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW e.a.*).

B.20.1. Artikel 10, lid 1, van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie bepaalt :

« Eenieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. Dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen en de vrijheid, hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als privé, zijn godsdienst te belijden of zijn overtuiging tot uitdrukking te brengen in erediensten, in onderricht, in de praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften ».

Artikel 52 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie bepaalt :

« 1. Beperkingen op de uitoefening van de in dit Handvest erkende rechten en vrijheden moeten bij wet worden gesteld en de wezenlijke inhoud van die rechten en vrijheden eerbiedigen. Met inachtneming van het evenredigheidsbeginsel kunnen slechts beperkingen worden gesteld, indien zij noodzakelijk zijn en daadwerkelijk beantwoorden aan door de Unie erkende doelstellingen van algemeen belang of aan de eisen van de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

2. De door dit Handvest erkende rechten die voorkomen in bepalingen van de Verdragen, worden uitgeoefend onder de voorwaarden en binnen de grenzen die door deze Verdragen zijn gesteld.

3. Voor zover dit Handvest rechten bevat die corresponderen met rechten welke zijn gegarandeerd door het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, zijn de inhoud en reikwijdte ervan dezelfde als die welke er door genoemd verdrag aan worden toegekend. Deze bepaling verhindert niet dat het recht van de Unie een ruimere bescherming biedt.

[...] ».

B.20.2. De door artikel 10, lid 1, van het Handvest gewaarborgde vrijheid van godsdienst omvat, onder meer, de vrijheid van eenieder om, hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als privé, zijn godsdienst te belijden of zijn overtuiging tot uitdrukking te brengen in erediensten, in onderricht, in de praktische toepassing ervan en in het uitvoeren van de verschillende daarbij horende riten (HvJ, grote kamer, 14 maart 2017, C-157/15, *Samira Achbita e.a.*, punt 27; grote kamer, 14 maart 2017, C-188/15, *Asma Bougnaoui e.a.*, punt 29; grote kamer, 29 mei 2018, C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW e.a.*, punt 43).

B.20.3. Het Hof van Justitie heeft geoordeeld dat het in artikel 10, lid 1, van het Handvest gewaarborgde recht correspondeert met het recht dat wordt gewaarborgd in artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens en dat het overeenkomstig artikel 52, lid 3, van het Handvest, dezelfde inhoud en reikwijdte heeft (HvJ, grote kamer, 14 maart 2017, C-157/15, *Samira Achbita e.a.*, punt 27; grote kamer, 14 maart 2017, C-188/15, *Asma Bougnaoui e.a.*, punt 29).

Het Hof van Justitie heeft daaruit, onder meer, afgeleid dat het begrip « godsdienst » in het Handvest, net zoals in het Europees Verdrag voor de rechten van de mens (EHRM, 12 april 2007, *Ivanova t. Bulgarije*, § 78; 15 januari 2013, *Eweida e.a. t. Verenigd Koninkrijk*, § 80), zowel het *forum internum*, dit is het feit een overtuiging te hebben, als het *forum externum*, dat wil zeggen de belijdenis in het openbaar van de godsdienstige overtuiging, kan omvatten (HvJ, grote kamer, 14 maart 2017, C-157/15, *Samira Achbita e.a.*, punt 28; grote kamer, 14 maart 2017, C-188/15, *Asma Bougnaoui e.a.*, punt 30; grote kamer, 29 mei 2018, C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW e.a.*, punt 44).

Terwijl het recht om een godsdienstige overtuiging te hebben (*forum internum*) een absoluut recht is, kan het recht om zijn godsdienstige overtuiging te manifesteren (*forum*

externum), binnen de in artikel 9, lid 2, van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens en in artikel 52 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie bepaalde grenzen, aan beperkingen worden onderworpen (EHRM, 12 april 2007, *Ivanova t. Bulgarije*, § 79; 15 januari 2013, *Eweida e.a. t. Verenigd Koninkrijk*, § 80).

B.20.4. Hoewel niet elke handeling die op één of andere wijze geïnspireerd, gemotiveerd of beïnvloed is door een geloof, kan worden beschouwd als een belijdenis in het openbaar van een godsdienstige overtuiging (EHRM, grote kamer, 10 november 2005, *Leyla Şahin t. Turkije*, § 78; 15 januari 2013, *Eweida e.a. t. Verenigd Koninkrijk*, § 82), hebben zowel het Europees Hof voor de Rechten van de Mens als het Hof van Justitie van de Europese Unie geoordeeld dat speciale slachtmethodes die vereist zijn voor religieuze riten, binnen de werkingssfeer van de vrijheid van godsdienst vallen (EHRM, grote kamer, 27 juni 2000, *Cha'are Shalom Ve Tsedek t. Frankrijk*, § 74; HvJ, grote kamer, 29 mei 2018, C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW e.a.*, punt 45).

Volgens het Europees Hof voor de Rechten van de Mens kan het naleven van religieuze voedselvoorschriften worden beschouwd als een belijdenis in het openbaar van een godsdienstige overtuiging, in de zin van artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens (EHRM, 7 december 2010, *Jakóbski t. Polen*, § 45; 17 december 2013, *Vartic t. Roemenië*, § 35) en heeft de rituele slachting tot doel de desbetreffende gelovigen te voorzien van vlees dat afkomstig is van dieren die overeenkomstig hun religieuze overtuigingen zijn geslacht (EHRM, grote kamer, 27 juni 2000, *Cha'are Shalom Ve Tsedek t. Frankrijk*, § 73). Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens voegde daar in het voormelde arrest van 27 juni 2000 aan toe dat, wanneer de gelovigen niet in de onmogelijkheid zijn om vlees te verkrijgen en te eten dat afkomstig is van dieren die overeenkomstig hun religieuze overtuigingen zijn geslacht, het recht op vrijheid van godsdienst niet zo ver gaat dat het tevens het recht inhoudt om persoonlijk een rituele slachting uit te voeren (EHRM, grote kamer, 27 juni 2000, *Cha'are Shalom Ve Tsedek t. Frankrijk*, § 82).

B.21.1. Artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 bepaalt :

« De lidstaten kunnen nationale voorschriften aannemen die strekken tot uitgebreidere bescherming van dieren bij het doden dan die van onderhavige verordening, en wel met betrekking tot :

a) het doden, en daarmee verband houdende activiteiten, van dieren buiten een slachthuis;

b) het slachten, en daarmee verband houdende activiteiten, van gekweekt wild als omschreven in bijlage I, punt 1.6, van Verordening (EG) nr. 853/2004, waaronder rendieren;

c) het slachten, en daarmee verband houdende activiteiten, van dieren overeenkomstig artikel 4, lid 4.

De lidstaten doen aan de Commissie kennisgeving van die nationale voorschriften. De Commissie brengt ze ter kennis van de andere lidstaten ».

B.21.2. Artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 laat de lidstaten aldus toe om nationale voorschriften aan te nemen die strekken tot een uitgebreidere bescherming van dieren bij het doden dan die welke zijn vervat in de bepalingen van de verordening, en dit onder meer op het vlak van het slachten, en daarmee verband houdende activiteiten, van dieren overeenkomstig artikel 4, lid 4, zijnde de slachtingen volgens speciale methodes die vereist zijn voor religieuze riten.

Overweging 57 van de verordening vermeldt :

« De Europese burgers verwachten dat tijdens het slachten van dieren minimale voorschriften inzake welzijn in acht worden genomen. In bepaalde sectoren hangt de houding ten aanzien van dieren ook af van de nationale perceptie en in sommige lidstaten wil men uitgebreidere voorschriften voor dierenwelzijn handhaven of aannemen dan die welke op het niveau van de Gemeenschap zijn overeengekomen. In het belang van het dier en op voorwaarde dat de werking van de interne markt niet in het gedrang komt, is het passend om de lidstaten enige speelruimte toe te staan om uitgebreidere nationale voorschriften te handhaven of op bepaalde gebieden in te voeren.

[...] ».

Overweging 18 van de verordening vermeldt :

« In Richtlijn 93/119/EG [die bij de verordening (EG) nr. 1099/2009 werd ingetrokken] is een uitzondering toegestaan voor het bedwelmen bij religieuze slachtingen die in slachthuizen plaatsvinden. Aangezien de communautaire voorschriften die van toepassing zijn op religieus

slachten, afhankelijk van de nationale contexten verschillend zijn omgezet en gezien het feit dat in de nationale regels rekening wordt gehouden met dimensies die verder gaan dan het doel van deze verordening, is het van belang dat de uitzondering op het bedwelmen voorafgaand aan het slachten gehandhaafd blijft; hierbij behouden de lidstaten echter een bepaalde mate van subsidiariteit. [...] ».

B.21.3. Uit het voorgaande blijkt dat de lidstaten van de Europese Unie, op grond van artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de verordening (EG) nr. 1099/2009, beschikken over een bepaalde mate van beleidsvrijheid om met betrekking tot rituele slachtingen nationale voorschriften aan te nemen die strekken tot een uitgebreidere bescherming van dieren dan die welke zijn vervat in de verordening.

B.22.1. Krachtens de tweede alinea van artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 doen de lidstaten aan de Europese Commissie kennisgeving van de nationale maatregelen die zij op grond van de eerste alinea van die bepaling aannemen en brengt de Commissie die maatregelen ter kennis van de andere lidstaten.

B.22.2. De Vlaamse Regering heeft het Hof meegedeeld dat het bestreden decreet overeenkomstig artikel 26, lid 2, van de verordening (EG) nr. 1009/2009 ter kennis is gebracht van de Europese Commissie op 29 november 2017.

B.22.3. Gelet op de aard van de in artikel 26, lid 2, tweede alinea, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 voorgeschreven kennisgevingsplicht, alsmede op het feit dat artikel 26, lid 2, tweede alinea, niet voorziet in een termijn binnen welke de bedoelde kennisgeving dient te gebeuren, en ermee rekening houdend dat het « nationale voorschrift » dat strekt tot uitgebreidere bescherming van dieren bij het doden dan die waarin is voorzien in de verordening, te dezen in werking treedt op 1 januari 2019 (artikel 6 van het bestreden decreet) of op een later door de Vlaamse Regering te bepalen datum voor wat de slachting van runderen betreft (artikel 45ter van de wet van 14 augustus 1986, zoals ingevoegd bij artikel 5 van het bestreden decreet), blijkt niet dat het bestreden decreet laattijdig werd aangemeld bij de Europese Commissie.

B.23.1. De verzoekende partijen in de zaken nrs. 6820 en 6821 voeren daarnaast aan dat de lidstaten van de Europese Unie artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de verordening (EG)

nr. 1099/2009 niet kunnen aanwenden om de in artikel 4, lid 4, van die verordening vervatte uitzondering op de verplichting om verdoofd te slachten, uit te hollen.

De Vlaamse Regering en de Waalse Regering zijn daarentegen van oordeel dat artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de verordening (EG) nr. 1099/2009 de lidstaten uitdrukkelijk machtigt om af te wijken van de in artikel 4, lid 4, van de verordening vervatte bepaling en wenden de eerstvermelde bepaling aan in het kader van hun argumentatie betreffende de bestaanbaarheid van het bestreden decreet met de vrijheid van godsdienst.

B.23.2. Zoals is vermeld in B.19.3, is de in artikel 4, lid 4, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 vervatte uitzondering op de principiële plicht het dier te verdoven vóór het slachten ervan, ingegeven door de bedoeling de vrijheid van godsdienst, zoals gewaarborgd bij artikel 10, lid 1, van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, te eerbiedigen. Artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de verordening (EG) nr. 1099/2009 machtigt de lidstaten om, met het oog op het bevorderen van het dierenwelzijn, af te wijken van de in artikel 4, lid 4, van de verordening vervatte bepaling, en preciseert daarbij geen grenzen binnen welke de lidstaten van de Europese Unie zouden dienen te blijven.

B.23.3. De vraag rijst aldus of artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de verordening (EG) nr. 1099/2009, kan worden geïnterpreteerd in die zin dat het de lidstaten van de Europese Unie is toegestaan om nationale voorschriften aan te nemen als die welke zijn vervat in het bestreden decreet, en of die bepaling, in die interpretatie, bestaanbaar is met de vrijheid van godsdienst, zoals gewaarborgd bij artikel 10, lid 1, van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie.

B.24.1. Het bestreden decreet heft de voorheen voor het slachten van dieren in het kader van een religieuze rite geldende uitzondering op de plicht om dieren te verdoven op met ingang van 1 januari 2019. Uit de in B.2.5 aangehaalde parlementaire voorbereiding blijkt dat de decreetgever ervan is uitgegaan dat het onverdoofd slachten van dieren een lijden bij het dier veroorzaakt dat vermijdbaar is. Met het bestreden decreet heeft de decreetgever aldus het dierenwelzijn willen bevorderen.

B.24.2. Uit de parlementaire voorbereiding blijkt eveneens dat de decreetgever, zich ervan bewust zijnde dat het bestreden decreet raakt aan de vrijheid van godsdienst, heeft

gezocht naar een evenwicht tussen, enerzijds, de door hem nagestreefde doelstelling betreffende het bevorderen van het dierenwelzijn en, anderzijds, het eerbiedigen van de vrijheid van godsdienst.

Om zoveel als mogelijk tegemoet te komen aan de wensen van de desbetreffende religieuze gemeenschappen (*Parl. St.*, Vlaams Parlement, 2016-2017, nr. 1213-1, pp. 15-16), heeft hij in het bestreden decreet een bepaling opgenomen naar luid waarvan het bedwelmingsprocedé omkeerbaar moet zijn en niet de dood van het dier tot gevolg mag hebben, indien het doden het voorwerp uitmaakt van bijzondere slachtmethodes, voorgeschreven door de ritus van een eredienst (artikel 15, § 2, van de wet van 14 augustus 1986, zoals vervangen bij artikel 3 van het bestreden decreet).

De parlementaire voorbereiding doet ervan blijken dat de decreetgever van oordeel is geweest dat die bepaling tegemoetkomt aan de wensen van de religieuze gemeenschappen, doordat bij het toepassen van de techniek van de omkeerbare verdoving de religieuze voorschriften dat het dier niet gestorven zou mogen zijn op het ogenblik van het slachten ervan en dat het dier volledig zou dienen uit te bloeden, worden geëerbiedigd (*Parl. St.*, Vlaams Parlement, 2016-2017, nr. 1213-1, p. 16; *Hand.*, Vlaams Parlement, 28 juni 2017, p. 83).

B.24.3. Rekening houdend met de door de decreetgever nagestreefde doelstellingen, kan de bepaling vervat in artikel 15, § 2, van de wet van 14 augustus 1986, zoals vervangen bij artikel 3 van het bestreden decreet, in tegenstelling tot wat de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 beweren, redelijkerwijze niet in die zin worden geïnterpreteerd dat het is toegestaan om na de toediening van de omkeerbare verdoving, die verdoving te laten uitwerken en dan pas over te gaan tot het slachten van het dier.

Gelet op de bedoeling van de decreetgever om zoveel als mogelijk tegemoet te komen aan de wensen van bepaalde religieuze gemeenschappen, kan die bepaling evenmin in die zin worden geïnterpreteerd dat alle religieuze gemeenschappen worden verplicht de techniek van de omkeerbare verdoving toe te passen bij het slachten van dieren in het kader van een religieuze rite. Artikel 15, § 2, van de wet van 14 augustus 1986, zoals vervangen bij artikel 3 van het bestreden decreet, dient aldus in die zin te worden begrepen dat het een alternatieve verdovingsmethode aanbiedt.

B.24.4. De decreetgever blijkt ook van oordeel te zijn geweest dat het bestreden decreet de mogelijkheid voor de gelovigen om zich vlees te verschaffen dat afkomstig is van dieren die overeenkomstig de religieuze voorschriften werden geslacht, niet beïnvloedt, gelet op het feit dat geen enkele bepaling de invoer van zulk vlees in het Vlaamse Gewest verbiedt (*Parl. St.*, Vlaams Parlement, 2016-2017, nr. 1213-1, p. 13). In dit kader heeft de decreetgever erop gewezen dat zulk een invoerverbod in strijd zou zijn met artikel 26, lid 4, van de verordening (EG) nr. 1099/2009 (*ibid.*), dat bepaalt :

« De lidstaten verbieden of verhinderen niet dat producten van dierlijke oorsprong van in een andere lidstaat geslachte dieren op hun grondgebied in het verkeer worden gebracht op grond van het feit dat de betrokken dieren niet gedood zijn in overeenstemming met hun nationale voorschriften die strekken tot uitgebreidere bescherming van dieren bij het doden ».

Wat de mogelijkheid betreft om vlees in het Vlaamse Gewest in te voeren dat afkomstig is van dieren die overeenkomstig religieuze voorschriften zijn geslacht, dient, in de Belgische context, rekening ermee te worden gehouden dat de voorheen voor het slachten van dieren in het kader van een religieuze rite geldende uitzondering op de plicht om het dier te verdoven, ook in het Waalse Gewest, met ingang van 1 september 2019, wordt opgeheven (artikel D.57 van het decreet van het Waalse Gewest van 4 oktober 2018 « betreffende het Waalse Dierenwelzijnwetboek »). In het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest is de voormelde uitzondering niet opgeheven.

B.24.5. Zowel de verzoekende partijen, als de institutionele partijen die opkomen ter verdediging van het bestreden decreet, leiden argumenten af uit het feit dat het slachten van dieren in het kader van een religieuze rite, wat de vraag betreffende de verdoving van het dier betreft, in de onderscheiden lidstaten van de Europese Unie op verschillende wijze wordt geregeld.

De verzoekende partijen voeren in dit kader aan dat steeds meer lidstaten het onverdoofd slachten van dieren verbieden, en dat in sommige lidstaten een verbod geldt om vlees dat afkomstig is van dieren die overeenkomstig religieuze voorschriften werden geslacht, uit te voeren, en leiden daaruit af dat de bevoorrading van zulk vlees in het Vlaamse Gewest in het gedrang komt. Zij voeren daarbij eveneens aan dat de certificering van ingevoerd vlees niet

met zekerheid toelaat te weten of het vlees wel degelijk afkomstig is van dieren die overeenkomstig de desbetreffende religieuze voorschriften werden geslacht.

De institutionele partijen die opkomen ter verdediging van het bestreden decreet zijn van oordeel dat de bevoorrading van vlees dat afkomstig is van dieren die werden geslacht overeenkomstig religieuze voorschriften niet in het gedrang wordt gebracht door het bestreden decreet, gelet op het feit dat in meerdere lidstaten van de Europese Unie geen algemeen verbod op het onverdoofd slachten van dieren geldt, alsmede op het feit dat de vleeshandel zich niet uitsluitend afspeelt binnen de grenzen van de Europese Unie.

B.25. Artikel 267 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie verleent het Hof van Justitie de bevoegdheid om bij wijze van prejudiciële beslissing uitspraak te doen over zowel de uitlegging van de verdragen en van de handelingen van de instellingen van de Europese Unie als de geldigheid van die handelingen. Volgens de derde alinea ervan is een nationale rechterlijke instantie gehouden zich tot het Hof van Justitie te wenden, indien haar beslissingen - zoals die van het Grondwettelijk Hof - volgens het nationale recht niet vatbaar zijn voor hoger beroep. Wanneer er twijfel is over de interpretatie of de geldigheid van een bepaling van het recht van de Europese Unie die van belang is voor de oplossing van een voor een dergelijk nationaal rechtscollege hangend geschil, dient dat rechtscollege, zelfs ambtshalve, het Hof van Justitie prejudicieel te ondervragen.

Alvorens ten gronde uitspraak te doen, dienen bijgevolg de eerste twee in het dictum vermelde prejudiciële vragen te worden gesteld aan het Hof van Justitie van de Europese Unie.

B.26.1. De verzoekende partijen in de zaken nrs. 6820 en 6821 voeren in het kader van hun eerste middel eveneens aan dat artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de verordening (EG) nr. 1099/2009, in de interpretatie dat het de lidstaten van de Europese Unie is toegestaan maatregelen te nemen zoals vervat in het bestreden decreet, het beginsel van gelijkheid en niet-discriminatie, zoals gewaarborgd bij de artikelen 20 en 21 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, en het beginsel van de godsdienstige verscheidenheid, zoals gewaarborgd bij artikel 22 van dat Handvest, schendt, doordat de verordening voor het doden van dieren volgens rituele slachtmethodes slechts in een voorwaardelijke uitzondering op de verplichting van de voorafgaande verdoving voorziet (artikel 4, lid 4, *juncto* artikel 26,

lid 2), terwijl zij het doden van dieren tijdens de jacht, de recreatievisserij en sportieve en culturele evenementen volledig vrijstelt van diezelfde verplichting (artikel 1, lid 3).

B.26.2. Artikel 20 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie bepaalt :

« Eenieder is gelijk voor de wet ».

Artikel 21 van het Handvest bepaalt :

« 1. Iedere discriminatie, met name op grond van geslacht, ras, kleur, etnische of sociale afkomst, genetische kenmerken, taal, godsdienst of overtuiging, politieke of andere denkbeelden, het behoren tot een nationale minderheid, vermogen, geboorte, een handicap, leeftijd of seksuele gerichtheid, is verboden.

2. Binnen de werkingssfeer van de Verdragen en onverminderd de bijzondere bepalingen ervan, is iedere discriminatie op grond van nationaliteit verboden ».

Artikel 22 van het Handvest bepaalt :

« De Unie eerbiedigt de verscheidenheid van cultuur, godsdienst en taal ».

B.26.3. Zoals is vermeld in B.18.2, is de verordening (EG) nr. 1099/2009, krachtens artikel 1, lid 3, niet van toepassing wanneer dieren worden gedood tijdens de jacht of de recreatievisserij of tijdens culturele of sportieve evenementen. Dit brengt met zich mee dat de in artikel 4, lid 1, vervatte verplichting het dier te verdoven bij het doden, niet van toepassing is in het kader van de voormelde activiteiten. Op grond van artikel 1, lid 1, tweede alinea, van de verordening (EG) nr. 1099/2009, is de verplichting het dier te verdoven niet alleen niet van toepassing op de recreatievisserij, maar ook op andere vormen van visserij.

B.26.4. De overwegingen van de verordening (EG) nr. 1099/2009 vermelden ter zake :

« (11) Vissen verschillen in fysiologisch opzicht aanmerkelijk van landdieren, en kweekvissen worden ook binnen een zeer afwijkende context geslacht en gedood, met name wat het inspectieproces betreft. Bovendien is het onderzoek naar de bedwelming van vissen veel minder ver gevorderd dan voor andere landbouwhuisdieren. Daarom dienen er

afzonderlijke normen vastgesteld te worden voor de bescherming van vissen bij het doden. Dat betekent dat de voorschriften die van toepassing zijn op vissen, vooralsnog zoveel mogelijk tot de essentie beperkt moeten blijven. [...] ».

« (14) De jacht of de recreatievisserij speelt zich af in een context waarin de situatie rond het doden sterk afwijkt van die welke geldt voor landbouwhuisdieren. De jacht is dan ook onderworpen aan specifieke wetgeving. Het is derhalve wenselijk dat het doden van dieren tijdens de jacht of de recreatievisserij niet onder het toepassingsgebied van deze verordening valt.

(15) In Protocol nr. 33 wordt de noodzaak onderstreept om bij het opstellen en uitvoeren van het communautaire beleid inzake onder andere de landbouw en de interne markt, de wettelijke of bestuursrechtelijke bepalingen en gebruiken van de lidstaten te respecteren met betrekking tot religieuze riten, culturele tradities en regionaal erfgoed. Het is derhalve wenselijk om culturele evenementen van het toepassingsgebied van deze verordening uit te sluiten indien de naleving van de vereisten voor het dierenwelzijn een negatief effect zou hebben op het wezenlijke karakter van het betreffende evenement.

(16) Daarnaast hebben culturele tradities betrekking op geërfde, ingeburgerde of gebruikelijke denk-, handelings- of gedragspatronen, hetgeen in feite vergelijkbaar is met het concept van gebruiken die zijn overgedragen door of zijn overgenomen van een voorganger. Die tradities leveren een bijdrage aan het in stand houden van oude, gevestigde sociale banden tussen generaties. Mits dergelijke activiteiten niet van invloed zijn op de markt voor producten van dierlijke oorsprong en zij niet ingegeven zijn door productiedoeleinden, is het wenselijk dat het doden van dieren in het kader van dergelijke evenementen niet onder het toepassingsgebied van deze verordening valt ».

B.26.5. De in B.26.1 vermelde grief van de verzoekende partijen heeft betrekking op de verordening (EG) nr. 1099/2009, maar sluit aan bij meerdere van de middelen die worden aangevoerd tegen het bestreden decreet, meer bepaald het derde onderdeel van het derde middel in de zaak nr. 6816, het eerste onderdeel van het tweede middel in de zaak nr. 6818, het vierde middel in de zaak nr. 6820 en het vierde middel in de zaak nr. 6821.

Die middelen zijn in essentie afgeleid uit de schending van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet, doordat het bestreden decreet, door voor de jacht, de visvangst en de bestrijding van schadelijke organismen te voorzien in een uitzondering op de verplichting het dier te verdoven (artikel 15, § 1, tweede lid, van de wet van 14 augustus 1986, zoals vervangen bij artikel 3 van het bestreden decreet), de personen die dieren doden bij het uitoefenen van de jacht of de visvangst of bij het bestrijden van schadelijke organismen, enerzijds, en de personen die dieren doden volgens bijzondere slachtmethodes, voorgeschreven door de rite van een eredienst, anderzijds, zonder redelijke verantwoording, verschillend zou behandelen.

B.26.6. De Vlaamse Regering en de Waalse Regering zijn van oordeel dat die tegen het bestreden decreet aangevoerde middelen niet gegrond zijn, en beargumenteren hun standpunt met verwijzing naar de verordening (EG) nr. 1099/2009 en op een wijze die soortgelijk is aan wat is vermeld in de – in B.26.4 aangehaalde - overwegingen 11, 14, 15 en 16 van de verordening (EG) nr. 1099/2009.

B.27. Alvorens ten gronde uitspraak te doen, dient bijgevolg de derde in het dictum vermelde prejudiciële vraag te worden gesteld aan het Hof van Justitie van de Europese Unie.

B.28. Gelet op de aard van de zaak, is er geen aanleiding om in te gaan op de vraag van de verzoekende partijen in de zaak nr. 6816 en van de tussenkommende partijen, de bvba « Kosher Poultry » en anderen, om het Hof van Justitie van de Europese Unie te verzoeken de gestelde vragen te beantwoorden overeenkomstig de versnelde procedure, bedoeld in artikel 105 van het Reglement voor de procesvoering van het Hof van Justitie.

Om die redenen,

het Hof

alvorens uitspraak te doen ten gronde, stelt aan het Hof van Justitie van de Europese Unie de volgende prejudiciële vragen :

1. Dient artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de verordening (EG) nr. 1099/2009 van de Raad van 24 september 2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden, te worden geïnterpreteerd in die zin dat het de lidstaten is toegestaan om, in afwijking van de in artikel 4, lid 4, van die verordening vervatte bepaling en met het oog op het bevorderen van het dierenwelzijn, voorschriften aan te nemen zoals vervat in het decreet van het Vlaamse Gewest van 7 juli 2017 « houdende wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat de toegelaten methodes voor het slachten van dieren betreft », voorschriften die voorzien, enerzijds, in een verbod op het onverdoofd slachten van dieren dat ook geldt voor de in het kader van een religieuze rite uitgevoerde slachting en, anderzijds, in een alternatief verdovingsprocedé voor de in het kader van een religieuze rite uitgevoerde slachting, gebaseerd op de omkeerbare verdoving en op het voorschrift dat de verdoving niet de dood van het dier tot gevolg mag hebben ?

2. Schendt, indien de eerste prejudiciële vraag bevestigend dient te worden beantwoord, artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), van de voormelde verordening, in de in de eerste vraag vermelde interpretatie, artikel 10, lid 1, van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie ?

3. Schendt, indien de eerste prejudiciële vraag bevestigend dient te worden beantwoord, artikel 26, lid 2, eerste alinea, c), in samenhang gelezen met artikel 4, lid 4, van de voormelde verordening, in de in de eerste vraag vermelde interpretatie, de artikelen 20, 21 en 22 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, doordat voor het doden van dieren volgens speciale methodes die vereist zijn voor religieuze ritens slechts is voorzien in een voorwaardelijke uitzondering op de verplichting het dier te verdoven (artikel 4, lid 4, *juncto* artikel 26, lid 2), terwijl voor het doden van dieren tijdens de jacht, de visserij en tijdens sportieve en culturele evenementen, om de redenen vermeld in de overwegingen van de

verordening, is voorzien in bepalingen naar luid waarvan die activiteiten niet onder het toepassingsgebied van de verordening vallen, dan wel niet onder de verplichting het dier te verdoven bij het doden ervan (artikel 1, lid 1, tweede alinea, en lid 3) ?

Aldus gewezen in het Nederlands, het Frans en het Duits, overeenkomstig artikel 65 van de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof, op 4 april 2019.

De griffier,

De voorzitter,

F. Meersschaut

A. Alen